

Varujan Vosganian, The Book of Whispers

Chapters seven and eight

Translator: Diran Lokmagozyan

YEDİNCİ

- Kadınlarına dokunmayın,- dedi Armen Garo,- Ne de çocuklarına. Özel Faaliyet Grubu'nun tüm üyeleri tek-tek Konstantinopel'deki¹ "Cagadamard"² gazetesinin yazıhanesinde toplanmışlardı. Özenle seçilmişlerdi. Şahsi veya pusu saldırılarıyla benzer operasyonlara önceden katılmış olanlar elde tutulmuştu. "Sadece önceden bir kere öldürmüş olana inanırım",- diye karar vermişti Armen Garo. Gizlendikleri yerlerde tespit edecekleri kişilerin fotoğraflarını aldılar. Berlin'den ve Roma'dan Orta Asya'nın bozkırlarına kadar her yerde gizlenebilirlerdi. İçişleri bakanı Talat Paşa, geniş omuzlu ve kalın boyunlu, sıkı bir vücuda sahipti, köşeli çenesi ve parçalamaya hazır dişleriyle kafası sanki kuvvetli göğsünün bir devamı gibiydi. Fotoğrafın alt kısmında görülen ve normal bir kişinin iki misli olan yumrukları ise, saldırganlığını ele veriyordu. Nazik ve narin çehreli eşi, Avrupa modasına uygun olarak beyaz elbiseli ve paşanın fesinden hayli farklı duran, dantelli şapkalıydı. Ardından kısa boylu, fakat çizmelerinin ökçeleri sayesinde uzun boylu görülen Enver. Kibirli bakış ve bıyıklarının ucunu tutmuş ince parmaklar, omuzlarına bolca dökülerek dar göğsünü kaplayan ordu komutanı işlemlerini gururla sergileyerek, kendisine eğitim verebilmek için, imparatorlukta en hakir görülen iş olan ölü yıkayıcılığı yapan bir annenin oğlu olarak, mütevazı kökenini gizlemeye çalışıyordu. Fotoğraflardan birinde ince, egemen, fakat çekingen eli, eşi Naceh'in zarif beline dolanmıştı. Naceh, kraliyet haremünün prensesiydi, yani padişahın kızı. Ölü yıkayıcısının oğlu ve padişahın damadı Enver, bir başka fotoğrafta, hareketsiz yüz çizgileriyle, idolleri Napolyon ve Büyük Frederik'in tabloları arasında yüce görünmek için çaba sarf ediyordu. Cemal Paşa, bu triumviratın özgün bir Lepidus'uydu. Bahriye bakanı apoletleri taşımamış olsaydı, Talat'ın kabalığı ve Enver'in kibriyle âşık atmak için çaba sarf etmesine rağmen, basit görünüşüyle tamamen belirsiz kalacaktı. Ardından

¹ İstanbul.

² "Meydan savaşı" (çev. notu).

İttihat ve Terakki Partisi'nin ideologları olan ve canileri hapisanelerden çıkarıp, onlardan silahlı birlikler kurarak, Ermeni kervanlarını yol ayrımlarında katletme fikrinin babaları, Doktor Nazım ve Behaettin Şakir. İntikam grubu tarafından yeminin yerine getirilmesinden sonra, kocalarının tabutu başında yas tutarken yüzleri tülle kapalı olduğundan dolayı, eşlerinin şişmanca ve esmer olduklarının haricinde ne derece güzel olduklarını bilmiyoruz. Diğerleri ise, Trabzon valisi Cemal Azmi, Bahbut Han Civanşir... Armen Garo, Talat ve Enver'in, eşleriyle olan fotoğraflarını eline aldı. Soğomon Tehleryan, Aram Yerganyan, Arşavir Şirakyan, Hıraç Papazyan ve Misak Torlakyan, her birine tek-tek baktı.

- Kadınları öldürmeyeziniz,- diye tekrarladı.- Ne de çocuklarını.

Bu toplantının tarihi bizim için önemli değildir. *Fısıltılar Kitabı*, bir tarih ders kitabı değil, vicdan durumlarının kitabıdır. Böylece de ışıldayan olmaktadır, sayfaları ise şeffaf. *Fısıltılar Kitabı'nda*, gün, saat ve yerin dahi belirtilmiş olduğu kesin zamanların olduğu doğrudur. Kalem hızla hareket etmektedir, fakat bazen, beni ve okuyucuyu durup, beklemekte, o esnada da belki gereğinden fazla ayrıntıya girmektedir. Her bir ek kelimeyi açıklamakta, fakat bu açıdan da manayı azaltmaktadır.

Böylelikle, yılların kaydını ve günlerin hesabını da sildiğimizde, *Fısıltılar Kitabı*, bütün anlamlarını içinde saklayacaktır. Benzer şeyler her zaman ve her yerde insanların başına gelmiştir. *Fısıltılar Kitabı* fiili olarak, tüm zamanlar için, Johann Sebastian Bach'ın bir koro şarkısı, insanların eğilerek veya birbirlerine sokulmuş olarak geçtikleri dar bir kapı gibidir.

- Öncelikle şairimizi öldürdüler,- dedi, Şavarş Misakyan.

Gazete redaksiyonu, faciadan mucize eseri kurtuldu. Neyse, 24 Nisan 1915 tarihinde, başkentin tüm Ermenileri için düzenlenen ve yüzlerce aydının tutuklanıp, onların büyük bir kısmının öldürüldüğü katliamdan sonra, tehcir emrinin iptal edilmesi mucize olarak kabul edildi. Onlar, diğer Ermeni cemaatlerinin kaderini paylaşarak, evlerinden kovulacak, fakat daha zalim bir kadere sahip olacaklardı, Van, Sivas veya Adana Ermenilerinin aksine, Suriye çöllerine kadar tüm Anadolu Platosu'nu yürüyerek kat etmeye mecbur olup, silahlı katil çeteleri veya göçebe caniler tarafından katledilmediklerinde, eşit bir şekilde kurbanlarını bölüşen öğlen sıcağı ve gecenin dondurucu soğuğu altında aceleyle oluşturulan çadırlarda açlık ve susuzluktan öleceklerdi.

Ermeni Devrimci Federasyonu merkez komitesinin resmi organı olan ve 1915 Nisanında yasaklanan “Azatamart³”, 1918 yılında, eski ismini hatırlatan “Cagadamard” adıyla yeniden yayınlandı. Şavarş Misakyan o zaman baş redaktördü ve görevine dönmüştü. Köşede oturmuş, Özel Faaliyet Grubu’nun içinde olmamakla birlikte, Armen Garo ve Şahan Natali’ye gerekli olan saygıya naildi. Bu saygı, herhangi bir yüceliğe sahip olmayan boyundan ziyade, aksine, düşük sol omzu ile eğri boynu sayesindeydi. Onun sakatlığı, 1916 Martında hapsedilip, birkaç ay sonra işkencecilerinin elinden kurtularak, kendisini üçüncü kattan iç avluya attığı askeri hapishanedeki işkencelere inatla direndiğini hatırlatıp, diğerlerinde saygınlık uyandırıyor. Ağır yaralı olarak hayatta kalmış ve 27 Kasım 1918 tarihinde başkent ittifak devletleri tarafından işgal edildiğinde serbest bırakılmıştı. Akabinde bedeni, ölüm dehşetinden kurtulmuş olduğunu herkese hatırlatarak, kırılmış kemikleriyle, dünyanın adaletsizliklerini üzerine almıştı.

Düşmanları, onları bir millet olarak imha etmeleri için öncelikle ve ivedilikle şairlerini öldürmeleri gerektiğini biliyordu. Yağmalanmış ve tehlike içinde bulunan bir halk için şair öndere dönüşür. Taniel Varujan, 24 Nisan 1915 tarihinde diğer aydınlarla birlikte tutuklanmıştı. Ağaca bağlayıp, taşlarla öldürdüler ve akabinde vahşi hayvanlara ve gecenin ruhlarına bıraktılar. Efsaneler onun hayatta olduğunu söylüyor ve bazıları, İzmir yangınında, yanan aynalar içinde bir an onun yüzünü görmüş olduklarını anlatıyorlar. Taniel Varujan’ın dirilmesiyle ilgili efsanelerde kanıtlayabildiğimiz tek şey, ağaç kütüğüne bağlanarak, canlı bir haça dönüştüğü işkence mahallini bilmekle birlikte, mezarını bilmememizdir.

Öldürülmüş olduğunu ve hatta katili, Çankırı lideri Oğuz Bey’in adını bilmekle birlikte, mezarının yerini bilmediğimizden dolayı, onun dirilmiş olduğu hayaline kendimizi kaptırmamız mümkündür.

24 Nisan’da tutuklananlar, örneğin iki meclis üyesi olan Konstantinopel ve Erzurum vekilleri Grigor Zohrab ve Vartges Seringulyan, Suriye çölleri yolunda önce Urfa, akabinde de Urfa’ya vardı. Halep Alman konsolosu Rössler, Almanya elçisi Wangenheim’a yollamış olduğu bir mektubunda onlarla ilgili “Zohrab ve Vartkes efendi Halep’te, Diyarbakır’a götürülen bir kafilede bulunmaktadır. Bu ise, onlar için kesin ölüm manasına gelmektedir. Zohrab kalp hastasıdır, Vartkes’in eşi ise daha yeni doğurmuştur”, demektedir. Dedelerimin çocukluğunda gerçekleştirilen

³ “Kurtuluş savaşı” (çev. notu).

katliamlarla ilgili birçok şeyi, hayatta kalanların anlatılarından ziyade, katillerin böbürlenmesinden öğrendim. Ölenlerin alçakgönüllülüğü ile öldürenlerin kibri arasında ne büyük bir tezat... Bu sayede, ikisinin de süngülerle delik deşik edildiğini biliyoruz, Vartkes'in beynini mermilerle dağıttılar, Zohrab'ın kafasını ise taşlarla ezdiler. Bedenleri parçalayıp, öylece bıraktılar. O günlerin sayısız ölümlerini herhangi biri gömmeye kalksaydı, bu insanları, parçalanmış vücutlarının kalıntılarından tanıyamazdı.

Lakin dünya devam ediyordu. Taniel Varujan'ın katledildiği yerin adı Duna'dır. Şair, ailesinden ayrılmadan önce, "Yeni doğmuş oğlumla ilgilenin. Adını Varujan koyun",- demişti.

- Onun da, diğerlerinin de intikamını alacağız,- dedi Armen Garo, gözlerini Şavarş Misakyan'a dikerek.- Tam da bu yüzden onların eşlerine ve çocuklarına dokunmayasınız. Biz ne ölü soyucuyuz, ne de kadın öldüren".

İlk sırada oturmuşlardı.

- Armen'in hakkı var,- dedi Şavarş Misakyan.- General Dro'yu örnek alın.

Dro, o zaman henüz general değildi. Bakü'de üç gün boyunca katliam tertiplendiği 1905 Şubatında sadece 21 yaşındaydı. Tatar haydutlar tarafından birkaç bin Ermeni öldürüldü. Çarlık valisi prens Nakaşidse ise, uyarılara ve daha sonra Ermeni halkının ümitsiz çağrılarına karşın, onları korumak için hiçbir şey yapmamasının haricinde, dahası, saldırganlara silah temin etti. Ermeni Devrimci Federasyonu, kendisini ölüme mahkûm etmiş olduğunu vali Nakaşidse'ye bildirdi. Bu kararın yerine getirilmesi, daha sonra General Dro olarak karşımıza çıkacak olan genç Drastamat Kanayan'a verildi. Dro, kararlaştırılan günü valinin kortejini, prensin arabasının Kozak askerler tarafından çevrelenemeyeceği dar bir sokakta bekliyordu. Bombayı küçük bir torbaya koymuş ve üzüm salkımlarıyla örtmüştü. Lakin prene eşinin refakat ettiğini gören Dro, tereddüt eder ve sonunda, geçen korteji seyretmeyle yetinip, vazgeçer. Akşama kadar bekler. Dönüşte arabada sadece prens bulunuyordu. Muhafız alayı yaklaştığında Dro torbayı arabaya atıp, kaçtı. Patlama korkunçtu. Nakaşitse ile birlikte, muhafız alayının çok sayıda süvarileri de havaya uçtu. Oluşan panikten faydalanan Dro, ortadan kaybolmayı başardı ve birkaç yoldaşı onu aynı gece, savaşın başlangıcına kadar dokuz yıl boyunca kaldığı Türk sınırının öte tarafında geçirdi.

- Lakin Dro o zaman ne olacağını tahayyül edemezdi,- dedi Arşavir Şirakyan.

Hiç kimse edemezdi. Ermenilerin liderleri, kanlı sultan Abdülhamit'in zalimliklerine son vereceklerini düşünerek, yönetime gelmeleri için Türklere yardım etmişti. Erzurum'un gelecekteki mebusu Vartkes Efendi, daha sonra kendisini öldürme emri verecek olan Halil Bey'i, karşı devrim esnasında evinde saklamıştı. Kaderin bir cilvesi olarak, kocasının günahları için karısının bedel ödememesini düşünen Dro'nun aksine, ondan otuz yıl sonra Omsk'ta, Dro'nun eşi, Stalin'in emriyle, çocuklarından biriyle birlikte öldürülerek, kocasının yaptıkları için ödeyecekti.

- Trabzon'da,- dedi Misak Torlakyan,- birkaç bin kadını ve çocuğu, yürüyemeyen yaşlılarla birlikte mavnalara koyup, açık denize yolladılar. Yolculuğun bir kısmının denizden olacağı söylendiğinde, kadınlar tüm bu felaketler arasında, fazladan yorgunluktan kurtulacaklarına sevindi, fakat ertesi günü mavnalar boş döndü kıyıya. Kadınları denizde boğmuşlardı. Aynı şey Ünye, Ordu, Tirebolu, Giresun ve Rize'de de oldu. Benim köyüm olan Güşana'dan hiçbir kadın kafilelerle Meskene'ye, Rakka'ya, Ras ül-Ayn'a veya Deyr ez-Zor'a varamadı. Bu da, hepsinin yolda açlık, mermi veya bıçakla öldüğü anlamına gelir.
- Harput Vilayeti'nde,- dedi Soğomon Tehleryan,- Temmuzda, önce ileri gelenleri öldürdüler, ardından da şehir ve köylerdeki erkekleri ortadan kaldırdılar. Kafileler sadece kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşmuştu. Arapkir'de kadınları kayıklara bindirdiler ve ardından batırdılar. Alman yetimhanesindeki Ermeni yetimleri yakındaki gölde boğdular. Urfa'ya göndermiş oldukları Mesne'nin kadınlarını yolda öldürdüler ve cesetlerini nehre attılar. Fırat'ın doğu kıyısında parçalanmış ve katledilmiş kadınların bedenleri, aylarca Sivas ve Harput arasında uzanan yolda, yol kenarlarında veya vadilerde kaldı. Gömülemeyecek kadar çoktu. 1916 ortalarında hâlâ iskeletleri gözükiyordu. Kervanlarda bulunan yaklaşık iki yüz bin kişinin sadece onda biri Ras ül-Ayn ve Deyr ez-Zor'a vardı.
- Meskene, Rakka ve Deyr ez-Zor'a varan ilk kadınlar,- dedi Aram Yerganyan,- Fırat'ta yüzen cesetlerdi. Tüm 1915 Temmuzunu boyunca, Fırat'ın yüzeyi şişmiş cesetler, kafalar, eller ve ayaklarla kaplıydı. Nehrin suları kırmızıydı, ölüm sanki her yerde o an doğmuş gibiydi.

Şahitlik edenlerin çevresi genişledi.

"Fırat'ın üzerinden sürekli cesetler geçiyor.- dedi Halep'teki Alman konsolosu Rössler.- Tüm cesetler, ikişerli ve sırt sırta olmak üzere, aynı şekilde bağlı. Bu ise,

cinayetlerin rastgele işlenmemiş, devletin genel bir imha planı hazırlamış olduğunu gösteriyor. Cesetler giderek daha çok sayıda geliyor. Özellikle de kadın ve çocukların”.

“Altı yüzün üzerinde Ermeni,- dedi Alman elçisi Holstein,- özellikle de Diyarbakır’dan tehcir edilen kadın ve çocuklar, sürgün esnasında Dicle Nehri’nde öldürüldü. Son birkaç gündür nehirde cesetler ve insan uzuvları yüzüyor. Daha çok sayıda kabile var yollarda ve büyük bir ihtimalle aynı kaderi paylaşacaklar”.

“Mayıs ayından başlayarak,- dedi eski Fransız elçisi Guys,- binlerce insanın olduğu kabileler geçiyor. Büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşan bu talihsizler, kendileri için özel olarak hazırlanmış yerlerde iki üç gün kaldıktan sonra, İdlip, Mına, Rakka, Deyr ez-Zor, Ras ül-Ayn ve Mesopotamya çölllerine, herkesin kanaatiyle, mezarları olarak öngörülen yerlere doğru gitmek için talimat alıyor”.

“Van Vilayeti’nden binlerce dul kadın,- dedi Halep’teki Amerikan konsolosu Jackson,- herhangi bir reşit erkeğin eşliği olmadan, gariban ve yarı çıplak bir halde Halep’e yaklaşıyor. Daha önceden geçmiş olan on-yirmi kabile gibi bunlar da, beş yüzden üç bine kadar ulaşan ve yanlarında tarifi imkânsız bir sefalet içinde bulunan çocukları da götüreren kabilelerdir”.

Ve tekrar Rössler.

“Harput Ermenileriyle ilgili aldığım verilere göre, erkeklerle kadınları, şehrin güneyinde bulunan bir köyde birbirlerinden ayırmış olduklarını duydum. Kadınlar, erkeklerin katledilip, iki tarafa atıldığı yoldan geçmeye mecbur olmuştu”.

“Deyr ez-Zor yetimhanesindeki birkaç yüz çocuğun,- dedi, hayatta kalanların anlatılarını toplamış olan Aram Andonyan,- hiçbir zaman var olmamış olduklarına inanabilirsiniz”.

Hemen-hemen sona yakın ve yolun ucunda, o zamana kadar çözülemez gibi gözükken, arkalarında ölülerin cesetlerini bırakmadan nasıl öldürebilecekleri sorununun çözümünü bulduklarını sandı yöneticiler. Bunun, kendilerini bir şekilde suçlu oldukları bilincine ittiğinden ziyade, kemiklerin üzerinde kararmış derilerle, su yüzünde yüzer halde veya vadilerin derinliklerinde kalan, parçalara bölünmüş yüz binlerce beden, arkadan gelen kabileleri ümitsizliğe itip, ölüme hazırlamakla birlikte, kara ve demiryollarıyla olan taşımacılığı engellemekte, havayı ölüm çürümesiyle sarartıp, nehir sularını artık içmek için kullanamayan Arapların şikâyetlerine sebebiyet vermekte ve salgın hastalıklar oluşturmaktaydı. Tüm bu olumsuzlukları ortadan kaldıracak olan, Deyr ez-Zor’daki çocukların katli tam bir canilik olacaktı.

Meskene'den ve sürgünlerin yollarındaki diğer yerleşim yerlerinden toplanan yetimler, her şeyden yoksun bir şekilde Deyr ez-Zor'a sürüldü. Tasavvur edin, darmadağın bakışlarla, paçavralarla örtünmüş ve çöl sıcağı ve soğuşunda yalınayak sallanan yüzlerce çocuktan oluşan bir kabile. Onları ileri süren atlılar tarafından kamçı ve sopa darbelerinden kanlı, kurtlanmış yaralarla kaplı omuzlarla. Ölümler veya ölüm döşeginde olanlar, kabileye eşlik eden arabalara atılıyordu. Varmayı başardıkları yer Abuhahar'dı. Sadece üç yüz çocuk ayakta durabiliyor, büyük bir sayı teşkil eden kalanlar ise, arabalarla naklediliyordu.

Askerler, çöl kenarındaki dağların eteklerinde kabileyi durdurup, arabaları ovada boşalttı. Askerler bu alanı çevirip, karanlığın çökmesini bekledi. Ve karanlığın basmasıyla çöl kuşları geldi. Kan kokusundan, ardından birinin uçuşundan diğeri, daha sonra ise gırtlakların gürültüsünden ve kemiklerden kopartılan etlerin takırtısıyla buraya çekilen kartallar ve çöl kargaları, henüz canlı olsa dahi, kendilerini savunacak güce sahip olmayan bedenlere saldırdı. Kuşlar özellikle gözleri, yanakları ve dudakları hedef alıyordu, üstelik bedenler zayıf düşünce daha büyük bir gayretle. Kuşlar iki gün boyunca sürülerle, et dolu ovaya indi, çocuklar ise, kara ve çelik gagalara ve pençelere kurban olarak bırakıldı. Bu hikâyeyi, göçebe Araplar dehşet içinde anlattı. Askerlerin komutanı, Yüzbaşı Rahmettin'in mevkisi, beklenmeyen bir hızla yükseltilerek, Rakka polis şefliğine getirildi.

Deyr ez-Zor yetimhanesinde hasta ve aç yatan diğer yetimleri, soğuk bir Aralık gününde arabalara yüklediler. Ölüm döşeginde olanları Fırat'a attılar, yılın bu mevsiminde kabarmış olan nehir, sönmüş bedenleri hızla yuttu. Gıda ve su olmadan yapılan on iki saatlik bir çöl yolculuğu sonunda, sadece adının Abdullah olduğunu bildiğimiz, fakat kendisini Abdullah Paşa olarak çağırmalarından hoşlanan kabile reisi, çocukları imha etmek için üç farklı şekil bulmuştu. Lakin askerlerin gözlerinde tereddüt gördüğünden, iki yaşında bir çocuğu kapıp, diğerlerine gösterdi. "Bu piçi dahi",- dedi,- "yaşıtı olan diğer tüm çocuklarla birlikte acımadan öldürmek gerekir. Günün birinde ayağa kalkar, ebeveynlerini öldürenleri arar ve intikam almak ister. Bu, günün birinde öldürmek için bizi arayacak köpoğludur". Ve çocuğu birkaç kez havada çevirip, kudurmuş bir şekilde taşlara vurdu ve çocuk henüz inlemeye vakit bulamadan ezdi.

Arabaların bir kısmını birbirlerine birleştirip, içlerine mümkün olduğu kadar çok çocuk doldurdular, ortaya ise patlayıcılarla dolu bir araba koyup, bu arabayı patlatarak, hepsini parçaladılar, çocukları kuruma dönüştürdüler. Yürümeye takati olmayanların

üzerine ovidan toplayarak gazyağına batırımış oldukları kuru otları doldurup, ateşe verdiler. Arabalara sığmayan diğerlerini ise, mağaralara sürüp, girişlerini tahta ve otlarla kapatarak, ateşe verdiler ve çocukların morarmış ve kömürleşmiş bedenlerini mağaraların derinliklerinde bıraktılar.

Buna rağmen, en mükemmel cinayet dahi tamamen mükemmel olamaz. Mağaranın bir köşesine sinmiş ve kayadaki bir yarık sayesinde hava akımı bulan Anna adında bir kız, bu şekilde hayatta kaldı ve ateşin sönmesinden bir gün ve bir gece sonra dışarı çıkıp, birkaç hafta dolanarak, Urfa'ya vardı, orada Ermeni kaçaklar buldu ve çocukların katliamını onlara anlattı.

Üçüncü halkadan ise, Fırat üzerinde yüzen cesetlerin sayısından paniğe kapılan, bahriye bakanı Cemal Paşa'nın sesi duyulmaktaydı. Daha sonra da, kafile yollarının, demiryolu nakliyatını engelleyebileceğinden dolayı kızmıştı. Türk yöneticiler o zaman, Ermenilerin imhası sisteminin her ne kadar iyi hazırlanmış olsa da bir eksiği olduğunu anladılar. Katledilenlerin bedenleri kalıyordu. Diyarbakır valisi Reşit Paşa, bu eksiği elinden geldiği kadar düzeltmeye çalıştı. "Fırat'ın bizim vilayetimizle ilgisi yok. Nehirde yüzen cesetler büyük bir ihtimalle Erzurum ve Harput vilayetlerinden geliyor. Burada ölenler mağaraların derinliklerine atılıyor veya daha sık olduğu üzere, üzerlerine gazyağı dökölüp yakılıyor. Çok azı gömülecek kadar yer buluyor". İlk halkaya dönüyoruz.

- Siz, kafilelerin birleştiği yerleri görmediniz,- dedi Hraç Papazyan,- daha doğrusu, onlardan kalanı. Deyr ez-Zor'da. Bezlerden hazırlanmış binlerce çadır. Mideleri artık yiyecek kabul etmeyecek kadar açlıktan zayıflamış çıplak kadın ve çocuklar. Mezar kazıcılar, zaman kaybetmemek için ölülerle birlikte ölüm döşeginde bulunanları da arabalara atıyordu. Yaşayanlar, soğuktan dolayı, geceleyin ısınmak için ölüleri üzerlerine çekiyorlardı. Anneler için en iyisi, bedevinin birinin gelip, çocuklarını alarak bu devasa mezarlıktan kurtarmasıydı. Kanlı dizanteri, havayı solunamaz duruma sokuyordu. Ölülerin yarılmış karınlarını köpekler burunlarıyla karıştırıyordu. Sadece Ekim 1915'te Ras ül-Ayn'dan kırk binin üzerinde kadın geçti askerlerin denetimi altında, aralarında hiçbir erkek olmadan. Şahadete giden kadınların haçlı seferi. Demiryolu boyunca tüm yol, tecavüz edilmiş kadınların, yarılmış cesetleri seriliydi".

"Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan bir milyon sekiz yüz elli bin Ermeni'den,- dedi Pastör Johannes Lepsius,- yaklaşık bir milyon dört yüz bini tehcir edildi. Kalan dört

yüz elli binin yaklaşık iki yüz bini tehciye gönderilmedi, özellikle Konstantinopol, İzmir ve Halep'te yaşayanlar. Rus ordularının ileri hareketi, diğer iki yüz elli binin hayatını kurtardı, bu insanlar Rusya Ermenistan'ına sığındılar ve bunların bir kısmı tifo veya açlıktan öldü. Kalanlar hayatta kaldı, fakat doğum yerlerini ebediyen kaybettiler. Sürgün edilen yaklaşık bir buçuk milyon Ermeni'nin sadece yüzde onu Deyr ez-Zor'a, kabilelerin nihai noktasına vardı. 1916 Ağustosunda onları Musul'a yolladılar, fakat çölde, kumlara gömülerek veya ölümlerle, ölüm halinde olanların birlikte ateşe verildiği mağaralara tıkmış olarak öleceklerdi”.

Sustular. Halka, Armen Garo'nun etrafında daraldı. Garo, bakışlarını Şahan Natali'ye, Şavarş Misakyan'a, ardından da diğerlerine yöneltti. Fotoğrafları aldı ve ilk sırada oturmuş olanlara uzattı, her birine kendi görevine istinaden.

- Yine de,- diye tekrarladı yorgun bir halde,- kadın ve çocukları öldürmeyin. Çocukluk yıllarımın yaşlı Ermeni'lerine yaşadıkları yerler tesadüfü gibi geliyordu. Bazılarına yaşadığı zaman dahi tesadüfü geliyordu, fakat zamanı kandırmak daha zordu. Bu yüzden de zaman fotoğraflarla, albüm sayfalarından, eski elbiselerin içinden veya koltuk altlarından gözükerek, nihayetinde onları tek-tek olaya dönüştürdü.

Böylece yer sadece bir mutabakat olup, şartları fazlaca girişimci olmayınca, kale alınmayabilirdi, benim ihtiyarlar büyük uzaklıklarla ilgileniyordu. Sanki aynı anda birkaç yerde bulunabilirmiş gibi konuşuyorlardı. Bu ise, hayatta kalmanın en zor şey olarak görüldüğü zamanda hayatta kalmalarına, artık yapacak fazla bir şey kalmadığında da ölmelerine yardım etti belki de.

Fakat benim dedelerim, bu açıdan farklı bir yaklaşım içindeydi. Büyükbabam Setrak, annemin babası, sanki hiç can sıkıntısı çekmezdi. Ağabeyi Harutyun, gözünün önünde bir kılıç darbesiyle ölmüş, bu ise kaçıp, hayatını kurtarmasını sağlamıştı. Bir başkasının kendisi için ölmüş olduğundan dolayı, yaşadığı hayatın bir şekilde kendi hayatı olmadığı veya sadece yarısının kendisinin olduğunu düşünüp, ödünç alınmış bir hayatmış gibi kabul ediyordu. Kendisinin yaşaması için bir başkasının ölmüş olduğundan dolayı, kendisi de başkaları için yaşayarak bu borcu geri ödüyordu. Kızları için yaşıyordu. Annem Yeğisabet ile topraksız mezarda, Fırat'ın sularında gömülü olan kız kardeşi Maro'nun adıyla anmış olduğu diğer kızı. Fakir çocuklara hediyeler vermek, dükkândaki gençlere evlenmelerinden önce çeyiz bahşetmek, çıplakları giydirmek ve açları doyurmak için yaşıyordu. Antonescu hükümeti döneminde, çalışma kamplarında bulunan, Sovyet ordusunun Ermeni esirlerini

doyordu. Lejyon hükümeti zamanında tokat yedi, Yahudi olduğu ileri sürüldü ve sadece boynundan asılı olan haç kendisini daha büyük zorluklardan kurtardı. Komünist hükümetin tesis edilmesinden sonra tokat yedi, lejyon taraftarı olduğu ileri sürüldü ve boynundan asılı haç bu sefer işine yaramadı, tersine. Lakin halk dillinde söylendiği gibi, suya atılan iyilik geri döner ve yardım etmiş olduğu Ermeni esirlerden biri, Kızıl Ordu subayı olarak tekrar ortaya çıktı ve başına gelen kötülükler sadece tokat yemiş yanakların kızarıklığı ve dükkânlarına el konması oldu, komünistler, evlerinden birini kendisine bırakıp, müsamaha göstererek, sömüren sınıfın bir temsilcisi olarak hapse atmadılar. Kimi sömürmüş olduğunun ispatlanmasının imkânsız olduğu başka bir konuydu, fakat komünistlerin benzer inceliklerle kaybedecek zamanları yoktu. Büyükannemin kürk giydiği, evlerinde piyano olması, yazın Olaneşt'e⁴ gitmeleri ve bu da yetmezmiş gibi, büyükbabamın Pazar günleri Paşa'nın açık hava restoranında yaylı çalgılar eşliğinde ziyafetler tertip etmesi onlar için yeterliydi. Setrak dedem, Krayova'daki "Buzeşt Kardeşler" lisesinde gece bekçisiyken, bu konular üzerine düşünecek çok zaman buldu. Örneğin, mareşalin emriyle tüm aileyle birlikte, vatanlarından olmuş diğer Nansenyanlar gibi, Tırgu Jiu kampına götürüleceklerine dair, 1942 yılında aldıkları ihbarnamede olduğu gibi. Emir geri alındı ve büyükbabam kalın elbiseleri, kendi ve iki kızının yün çoraplarını sandıklardan çıkardı, fakat kampa atılmaktan kurtulduktan sonra askere alınacak olan büyükbabam Setrak'ın elbiselerini tahta bir bavulda tuttu. Aileye veda etti ve 1944 baharında Bükreş'e gitti. Nansenyanlar bölüğünün diğer yeni askerleri gibi, onun Romanya ordusundaki askerliği de tamı tamına üç gün sürdü. Tüccar yaklaşımlarının, askeri çizmeler ve boynu sıkı gömleklere nasıl uyduğunu tarih bildirmemektedir. Bölük iki gün eğitim yaptı, üçüncü günü ise, Kuzey İstasyonu'na yerleşmiş olarak, istasyonun karşı taraftan bombardıman edilmesini seyrederek, ilk gerçek manevrasını gerçekleştirdi. Kendi haline bırakılmış garnizonla, askeri kıyafeti savaşta kullanmaktan ziyade satmaya eğilimli, cesur oldukları kadar şaşkın taze askerlerden oluşan vatansızların Romanyalı bölüğünün Ermeni askerleri, artık kimsenin sıraya girme emri vermediğini görerek, dağıldı.

Böylelikle, Setrak dedem, birkaç yıl içinde bunca farklı durumlardan geçmişti. Sırasıyla zenginleşmiş ve fakirleşmiş, tokatlanmış, Yahudileşmiş, kampa gönderilmiş, askere alınmış, yeniden tokatlanmış, burjuvalaşmış ve naburjulaşmış olarak, bu

⁴ Romanya'da, şifalı sularıyla ünlü dağlık bölge.

dünyayı anlaşılabilir kabul etmekte tamamen haklıydı. Dedemin fikrine göre, dünyanın anlaşılabilir olmaktan başka olduğunu zanneden kişi, hiçbir şey bilmiyordu. Ve dünyanın ne kadar boş olduğunu ispatlamak için, kendi ölümü örneğiyle, elinin altında bulunan kararlı kanıtı verdi. Önce, Eski Çarşı'dan dönerken, Purçikar çeşmesi yakınında, bir arabanın kendisine çarpmasına izin verdi, ardından da, çatıyı tamir ederken, Barats sokağındaki 4 numaralı evinin çatısından baş aşağı düştü. Komünistlerin gazdan ekonomi yapmak için günlerce gazı kestiği, tasarrufun mümkün olduğu kadar da çok olması için en soğuk günlerde bunu yapmalarından dolayı, soğuktan ölürek ancak üçüncü seferinde bunu başardı.

Astardaki dikiş gibi, birçok kereler ölümün içinden geçen biri için, en saçma şeyin, komünist devletin yaptığı gaz tasarrufu nedeniyle ölmek olduğundan, Setrak dedem, yüzüne dövülmüş sükûnetiyle öldü. Krayova'daki Katolik mezarlığına gömüldü.

Katolik olduğundan değil, her şeyin anlaşmaz kalması için.

Buna karşın, Karapet dedem, dünyada her şeyin bir anlamı olduğuna inanıyordu.

Okula ait olması gereken yıllarını yetimhanelerde ve çıraklık yaparak geçirmiş olan Setrak dedeme karşın, Karapet dedem, o yüzyılın başı için büyük bir şey olan, Konstantinopol'in tarım lisesini bitirmişti. Becerikli, yaratıcı ve eğitim sever olup, büyükannem Arşaluys'u ümitsizliğe düşürecek ölçüde, dünyadaki hiçbir şeye karşın bilimi ticarete feda etmezdi. Nihayetinde, dedem Setrak kahve, kakao ve kuru üzümünden para biriktirirken, dedem Karapet, bir tüccar olarak sürekli iflasın eşiğindeydi. Veya bacanağı Sahak Şeytanyan onu kendi başına bıraktığında olabilirdi. Lakin sürekli iflasta bulunmak durumu onun tek zanaatı değildi. Karapet dedem, kilisede muganniydi, kemancı, notta yazan, motosikletçi, hattat, fotoğrafçı, ressam, müzik ve Ermenice hocası, portreci, işlemeci ve yerine göre sokak kemancısı, yani para kazanmadığı tüm işlerle uğraşıyordu. Kısacası, sülalem dünyayla alacaklı verecekli değildi, Setrak dedem topluyor, Karapet dedem ise bonkörce dağıtıyordu. Sosyalizm her şeyi eşitledi. Artık Setrak dedemin toplayacağı, Karapet dedemin ise dağıtacağı bir şeyi kalmamıştı.

Lakin Karapet dedem için parayla ölçülecek dünyevi şeyler kısmı yok sayılacak kadar olduğundan dolayı, onun hayatı fazla değişmedi. Sonuç olarak, Fokşanlı Ermenilerin hayatında fazla bir şey değişmedi. Saatçi olan, saatçi kaldı. Kunduracı olan, kunduracı kaldı. Bakkal olan, bakkal kaldı. Zangoç, zangoç kaldı, doktor ise doktor. Tabii ki papaz da kilisede cübbesini çıkarmadı. Lakin zanaatlar aynı kalmakla birlikte zanaatkârlar zarar gördü. Çünkü saatçilerin tamir ettiği saatlerin mekanizmaları, İsveç

malından Rus malına dönüştü, rugan, topuklu ve dantelli ayakkabıların yerini, tabanının, üstünden daha kalın olana kadar tamir edildiği ayakkabılar aldı. Tatlıcı dükkânları kaldı, fakat zarif tatlılar, lokumlar, tahin helvalar, leblebiler, Van Houten'in kakao kutuları, kahve çuvalları, şeker kaplı egzotik meyveler, çikolatalı bademler raflardan eksildi, yerine yağla kaplı hamur işleri, sert gofretler ve üzerlerindeki kremin kopup, parçalandığı, son derece kuru bisküviler aldı. Sadece nöbet şekerleri, ışıık demetleri gibi, eski parlaklıklarından inatla bir parça saklamışlardı. Papaz Taçat Aslanyan, cüppesini sıvayarak, zangoç Arşak'ın yardımıyla, kilise kitaplarını ve değerli eşyaları eski mahzenlerde sakladı. Birkaç yıl sonra tüm bunları ve son değerli eşya olan, 301 yılında Aydınlatıcı Gregor tarafından kutsanmış yağdan içinde ihtiva eden ve her yedi yılda bir yenilenen kutsal yağ "müronun", gagasından vaftiz suyuna damlatıldığı gümüş kuşu itinayla tek-tek çıkardılar. Çan daha sessiz ve düşünceli çalışıyordu. Arşak, halatı çekmekten ziyade, borularıyla çalmanın ötesinde, nefes alınan bir orgmuş gibi kendisine farklı derinlikteki sessizliklerle cevap veren çanla konuşmak için çan kulesine çıkıyordu. Ardından da, Amerikalıların gelip gelmediğini görebilecek kadar yüksek, fakat sadece bir tüfeğin dışarı çıkarılabileceği kadar dar olan güney penceresinden bakıyordu. Amerikalılar, güney penceresinden gözükmedi, fakat kuzeydeki pencereden Ruslar gözüktü, Tekuç yolundan. Güney penceresinin sessiz kaldığı on yıldan uzun bir süre sonra Arşak, tekrar kuzey penceresinden, bu sefer sırayla bakmalarına izin verdiği kilise yönetimi azalarıyla birlikte, aynı Tekuç yolundan Rus ordularının uzaklaştığını seyretti. Lakin artık geç kalınmıştı, kızıl bayraklar kök salmış olup, orak çekiçleri sıvayla bütünleşmiş olduğundan, sadece duvarla birlikte bina cephelerinden çıkartılması mümkündü. Gözünü diğerlerinden daha uzun bir süre pencereye dayamış olan Sahak Şeytanyan, çok yerinde olarak "Kurtulmamız için onların gidip, bizim kalmamız değil, bizim gidip, onların kalması gerekir",- dedi. Yağmurlu bir geceden sonra sisli bir sabahtı, Rus askerleri hızla gözden kayboldu. Toprak, çizmelerini çamur etmiş olduğundan, arkalarında toz bırakmadılar.

Ve doktorlar, doktor kaldı, fakat her bir savaştan sonra olduğu gibi, aç, kanlı yaralarla kaplı, tifodan titreyen insanlar karmakarışık gömüldükten sonra, şimdi doğumların sonu gelmiyordu.

Neticede, büyükbabam Karapet Voskanyan tüm olaylardan eşit bir şekilde uzak duruyordu. Dünyayı anlamak istiyor ve bu yüzden tekrarlanmaya tabi olduğunu kabul ederek, kendisi yerine örneklerin yaşamasına izin veriyordu. Onun eziyet örneği,

yaşlandıkça kendisine benzediği rahip Komitas'tı. Böylece, Venedik'teki Surb Ğazar Mehitarist manastırında korunan, Komitas'ın ölüm maskını ilk defa gördüğümde, olağanüstü benzerlikten dolayı sarsıldım. Büyükbabam için Komitas, sanırım eziyet örneğinin haricinde bir çıldırma örneğiydi.

Sık-sık hareketsiz oturmuş, mırıldanıyordu. Ne dediğini anlamıyorduk, büyükannem yaklaşmamıza izin vermiyordu. Bu sayfalar *Fısıltılar Kitabı*'nin beyaz sayfaları olarak kaldı. Bir başka sefere odasına kapanıp şarkı söylüyordu. Bariton sesi, tam da, Vincent d'Indy, Camille Saint-Saens ve Claude Debussy'nin hayran kaldığı Komitas'ın sesi gibi, tenorun tiz notalarına kadar yükseliyordu. Şarkı söylüyor ve bütün bir dörtlüymüş gibi telleri aynı anda tınlatarak, kemanla kendisine eşlik ediyordu.

Arkadaşları Daniel Varujan, Ruben Sevak ve Siamanto gibi, Komitas'ı da 24 Nisan 1915 tarihinde tutukladılar. Rahibin üzerinde cübbesi kaldı, fakat katolikostan keşişe kadar Ermeni Kilisesi'nin tüm temsilcileri tarafından giyilen ve Ararat Dağı'nı simgeleyen kukuletası olmadan. Kukuletası ve pelerinini, kafilde yürüyen fakirlere verdi. Onları arabalarla, Çankırı yakınlarına kadar götürdüler. Komitas, Tanrıya olan inançlarını korumalarını telkin edip, elinden geldiğince insanların arasına karışarak, onları teskin etmeye çalışıyordu. Geceleri yalnız kalıp, mırıldanıyordu. Yol arkadaşları ilk başlarda onun dua ettiğini düşündüler, fakat dua etmiyor, konuşuyordu, şayet bu sohbetini Tanrıyla yapıyorduyorsa, bir keşiş için olağandışı olan azarlayıcı sözleri, bir nevi tersine çevrilmiş ilahiler gibiydi. Günün birinde ise, doğuma hazırlanan bir kadın görüp, tam yanına gidecekken, askerlerden biri, kadının şişkin ve sarsılan karnını yardı. Komitas, o andan itibaren, beş asır önce Tatarların vahşeti sebebiyle Andrey Rublyov gibi, suskunluğa girdi. Sadece bir kere daha konuştu, diğerleri, onun şaka yaptığını zannetti, fakat daha sonra, rahip Komitas'ın akıl bağlarında bir kopuş meydana geldiğini anladılar. Durdu ve kafildeki arkadaşlarına "Acele etmeyin, bırakın askerler geçsin",- dedi. Ardından, Daniel Varujan'ı götürüp, öldüreceklerinde, Komitas son bir kez ses verdi. Aslında konuşmadı, şarkı söyledi. Önce ilahiler söyledi "Meĝa Astvads⁵", fakat sert bir üslupla, sanki Tanrının bizden af dilemesini bekler gibi, ardından ise "Krunk⁶". Bitirdiğinde de gülmeye başladı. Katlanıp, yeniden yırtılan, sürekli yırtılan, çürümüş bir bez gibi, kısık ve sinirli gülüşü, gece boyunca

⁵ Affet Tanrım.

⁶ Turna.

duyuldu. Daniel Varujan ve Siamanto da dâhil olmak üzere, içlerinden birçoğunu bu sürede öldürdüler. Oğuz Bey, onu ne yapacağını bilmeyip, sonunda rahip Komitas'ı Konstantinopol'e geri gönderdi. Bey, düşen veya kaçan insanları öldürmek konusunda uzmandı, dua eden, yalvaran, ağlayan veya lanetleyen insanları öldürüyordu, fakat gülen birini ne yapacağını bilemiyordu.

Komitas ise, eziyet çekenlerin gözyaşlarını üzerine alan anormal bir gülüşle, sürekli gülüyor, katilleri ise hakir görüyordu. Bu gülüş, Komitas'ta artık öldürecek bir şeyin kalmamış olduğunu gösteriyordu.

Bir daha kendisine gelmedi. Arkadaşları, kendisini Paris yakınlarındaki bir hastaneye gönderdi. Yirmi yıl sonra öldü, gülüşü ve ağlaması ölümünden sonra çehresinde barıştır. Yüzü sakindi, büyükbabamın yüzü gibi, ölüm bir etapmış gibi, serinleten su kuyusunun duvarına yaslanıp, içine bakarmış gibi.

Karapet dedem *Krunk* şarkısını söylerdi, doğum yerini anlatan şarkıyı, ardından da gülmez, susardı. Ne yaptığını biliyorum, çünkü izleri tuvalin üzerinde kalıyordu, büyükbabamın gülüşü renklerden oluşuyordu, fırçayı, palette ıslattığı parmağını doğrudan tuvale sürerek veya kahkahayı bastırmak imkânsız olduğunda boya tüpünü doğrudan tuvalin üzerine bastırarak, manasızca boyadığını sanıyordum. Siyah ve turuncu çoğunlukta idi, dedem ise kendi kendisini anlamaya çalışmış gibi, onları dikkatle inceliyordu. Büyükbabamın, dünyayı anlama çabasında, her şey için bir metodu vardı. Örneğin, kendi kendisini renklerle betimliyordu. İnsanın kendine has enerjisi vardır. Enerji, öncelikle ışık ifade etmektedir. Işık, renklerin bileşimidir, renklerin spektrumuna göre, ışığın hangi uzaklıktan geldiğini, hangi maddeden oluştuğunu, günün hangi anı olduğunu anlamak mümkündür. Bu, insan için de geçerlidir, önüne kristal bir küre koyup, kendisini izlemek mümkündür, bu spektrumudur. Büyükbabam, gergin renklere yakından bakarak, hatta çizgilerin renklerinin ve akıcılığının haricinde, fırça darbesinin pürüzsüzlüğünü veya kabalığını anlamak için dokunarak, "Bu benim işte",- diyordu.

Bu arada, bu anlar, onun dalıp gittiği anlardı. Başka zamanlar, her şeye sabırla ve titizlikle bakardı. Yemek yediğinde dahi, yemeğin özünü anlayabilmek için, her bir lokmayı, otuz üçe kadar sayarak çiğniyordu. Bir yandan her bir gıdanın tadı ve anlamını anlayabilmek, diğer taraftan da yemeği yeteri kadar ufalayarak mideyi sakınmak nedeniyle, çiğnemek için gerekli sayı diyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, diğer tüm noktalardan uzak olan bu nokta, kendisinden de aynı çapta uzaktı. Bahçedeki ağaçları veya savaş kronolojisini inceler gibi, her şeye nesnelere

dış yönünden bakılabildiği noktadan aynı ilgi ve odaklanmayla kendi kendini seyretmek de bir nevi deliliktir. Ancak, bilindiği gibi, büyükbabamın eziyet örneği, rahip Komitas'tı, lakin onu kopyalamaktan ziyade, onu yansıtmak açısından. Rahip Komitas'ın çılgınlığı içtenken, büyükbabam Karapet'in çılgınlığı dıştı, eşyaların üzerinden.

Böylece, kendi kendini ezberler, kendini baştan sona, hatta kafiyeli bir şiir gibi okuyabilir derecede öngörülür olurken, kim dünyanın açıklamak için var olduğunu düşünüyorsa, ölüm anı gelmiş demektir, diyordu büyükbabam.

Büyükbabam Karapet Voskanyan, bu dünyanın içinden geçerek, anlıyor, büyükbabam Sedrak Melikyan ise anlamıyorken, bundan zarar gören, vaftiz babam Sahak Şeytanyan oluyordu. Ve büyükbabam Karapet için öncelikli anlayış, yani kendi kendini anlamak, çaprazlaşmış renklerin buluşmasından gelirken, büyükbabam Sedrak için kendi kendini anlamamak, bolca elde edilmiş tokatlarla buluşmalardan, Sahak Şeytanyan için ise kendi kendine zarar verme, Yusuf'la olan buluşmadan ileri geliyordu.

SEKİZİNCİ

YUSUF'UN HİKÂYESİ:

Kendi yerleri, zamanları ve isimleri açısından hepsi de bu dünyada var olmuş olduklarından dolayı, *Fısıltılar Kitabında* hayali şahıslar bulunmamaktadır. Burada yer alan kişilerden sadece bir teki, hayali olma intibası uyandırabilir, çünkü bu kişinin varlığı, *Fısıltılar Kitabı* tarafından, karşılıklı yerleştirilmiş iki ayna gibi katlanıp, katmanlı bir gerçeğe dönüştürülmektedir. *Fısıltılar Kitabı'nın* yazarı hakkında sıklıkla belirtmekteyim. Anlatıcı, hikâyemde *Fısıltılar Kitabı* hakkında yazmaktadır. Bu yeni anlatılan kitapta ise tekrar anlatıcı ortaya çıkıp, anlatmaktadır. Anlatıcıyı ve onun hikâyesini anlatmaktadır. Bu süreç tersine çevrilip, kendi kendisini tanımlama zafiyetine sahip olmayan son anlatıcıya ulaşarak, ondan da bana geldiğimizde hayali, ardından hayalin hayalini elde edebilir ve bu şekilde sürdürebiliriz. Lakin yazar hakkında yazıp, o da, yazar olarak anılan öznenin bulunduğu el yazısı üzerinde eğilmiş yazarak, yılların dizesini karıştıran, bu süreçte de oğlu Arakel'in askerlik çağında bir delikanlı olduğunu unutan yaşlı Musayelyan'ın Sibiry'a'dan beraber getirmiş olduğu birbirine geçme matruşkalar gibi, sanki basamaklı bir yokuşta bulunmaktayız.

Bunca gerçek özne arasında bazı isimleri tarih kitaplarında da bulabilmemize rağmen, diğer isimleri sadece *Fısıltılar Kitabı'nda* bulabiliriz. *Kitap'ın* kendisi sıklıkla geçmişle ilgili konuşmakla birlikte, tarih kitapları genellikle galipler hakkında yazdığından dolayı bir tarih kitabı olmayıp, genelde yenilenlerden bahsettiğinden, daha ziyade bir ilahiler antolojisi. *Kitap'ın* özneleri arasında var olmayan biri daha vardır ve ona rağmen veya belki de tam da bu sebepten dolayı bir isme sahip olup, Yusuf olarak anılmaktadır. Bu Yusuf, sadece ödünç alınan bir isim olup, *Kitap'ın* bünyesine dâhil olmamakla birlikte, yüzyılın sonundaki en yasıbol odanın, aceleyle hazırlanan mezarlar gibi boş, tırnaklarla çizik-çizik duvarlı, tahrip edilmiş tabanlı ve öbeğe dönüşmüş topraklı bir odanın kapısını açan anahtar olduğundan dolayı, *Fısıltılar Kitabı'nda* yer almaktadır. En aceleyle hazırlanmış olan mezarlar ise, toplu mezarlardır.

Canlılar ve ölümler semaya ve toprağa aittir. Sadece ölüm döşeginde bulunanlar tamamen ölüme aittir. Ölüm, dert ortağıymış gibi aralarında dolaşmaktadır. Ölüm döşeginde bulunmak, çabuk kesintiye uğratılmaması için ölümün çaba sarf ettiği bir durumdur. Bu, onun taze darısıdır. Ölüm döşegi durumu, ölümle iletişim durumudur. Bütün bir halk, Mamura'dan Deyr ez-Zor'a kadar olan üç yüz kilometreden fazla mesafeyi o yedi halka içinden, yani ölümle iletişim yolundan geçti. Sahak Şeytanyan, bu yolun sonunda Yusuf'a rastladı.

MAMURA: İLK HALKA: Yol düz gidiyordu, demiryolu boyunca. Ermenilerin kafilesi farklı yerlerden, Avrupa Anadolu'sundan, İzmir'den, İzmit'ten, Edirne'den veya Batı Anadolu vilayetlerinden, Trabzon'dan, Erzurum'dan, Harput'tan toplanılmıştı, ilk halkaya yürüyerek giriyorlardı. Birbirlerine sokulmuş ve başları eğik yürüdüklerini görerek, hacılar olduğu intibası elde etmek mümkündü. Hâlbuki hacıları ilerleten dürtü onların inançlarıdır, atların burunlarıyla arkadan itip veya dağılanları kırbaçlayarak kafileye döndüren askerler değildir. Sahak Şeytanyan'ın ailesi beş kişiden oluşmuştu. Büyükannesi, ebeveynleri, kendisi ve kız kardeşi. Diğer büyük kardeşleri olan Simon ile Hayguhi'yi ise, gizlice Konstantinopol'e yollamışlardı. Anneleri Hermine, hareketli bir kadındı. Henüz sağlam bir şekilde ayakta duruyor, kollarıyla çocuklarını kucaklamış, onları atların nallarından korumak amacıyla kafilenin ortasından yürüyordu. Ayrıca onları, yol kenarında kargalar tarafından parçalanmış cesetlerin görüntüsünden de sakınmak amacındaydı. Babası Ruben, gömleğinin altında altın saklamıştı. Bu altının bir kısmıyla bilet elde edebildiler, daha doğrusu, İzmit tren istasyonu şefinin teveccühünü satın alıp, trene binerek, Mamura'ya giden yolun yarısı olan Eskişehir-Konya-Pozantı-Adana çizgisini geçtiler. Tren burada, demiryolunu kapatan ordunun emriyle durdu. Lakin taşlı patikalar veya boğucu tarlalarla kesişen yollarda takatten kesilecek olsalar dahi, tıkmış oldukları hayvan vagonlarının küçük olup, yiyeceklerinin bitmeye yüz tuttuğu ve kimsenin de kendilerine su vermediğinden dolayı, trenin durması onların hayatlarını kurtardı. Yolculuk esnasında ölenleri demiryolu yükseltisi boyunca vagonlardan atmış olduklarından dolayı, vagonlarda kalan ölümler, ruhlarını yeni teslim etmiş olanlardı. Böylelikle, çifte şanslıydılar. Öncelikle, yüzlerce kilometre yürümeye mecbur olmadıklarından, ikincisi ise, tam da havasızlıktan ölmek üzereyken vagonlardan indiklerinden dolayı. Lakin büyük bir kısmı, özellikle de batı vilayetlerinden gelen kafileler bu imkâna sahip olamadı. Bu insanlar tüm yolu yürüdü, bazıları, daha varlıklı

olanlar, araba ve eşek elde edebildi. Yorgunluk, soğuk, açlık, yağma ve katliamlar nedeniyle, tehcir edilen yaklaşık bir buçuk milyon kişinin yarım milyonu, daha ilk halkaya varamadan hayatını kaybetti. Kendi ayaklarıyla olmaktan ziyade, Dicle ve Fırat'ın sularıyla oraya varanlar da onlara eklendi.

Eylül geceleri soğumaya başlayıp, gündüzün boğucu sıcaklığı eksilmemekteydi. Bu insanları, Mamura istasyonu yakınlarında bulunan geniş bir ovaya sürdüler. İnsanlar, göz alabildiğine, ellerine geçen her şeyden, örtülerden, elbiselerden ve yataklardan çadır benzeri şeyler kurmuştu. Bunların büyük bir kısmı dört direğe dayanmış, üç-dört metre kare alan üzerinde serilerek, güneş ve yağmurdan koruyan, fakat soğuğa karşı tamamen etkisiz, rengi dökülmüş bir kumaş parçasından oluşmaktaydı. Sahak gözleriyle, ucu bucağı gözükmeyen, derme-çatma çadırlar gözlemledi. Rayların sınırının iyice denetlenebilip, ekmek elde etme umuduyla hiç kimsenin şehre girmeye cesaret etmemesi için, onları bilinçli olarak şehrin bir ucuna, demiryolunun öte tarafına yerleştirmişlerdi. Onların daha yiyecek bir şeyleri vardı, etraflarındakiler görmesin diye, çadırın gölgesi altında dikkatlice yediler. Arada bir bazı gruplar demiryoluna yaklaşıyor, fakat kampa geri kovuluyordu. Lakin nihayetinde askerler onları tehdit etmeyip, istediklerini yapmaya bıraktılar. Çünkü bu şekilde insanlar çadırdan çadıra geçip, ölüleri dışarı çıkarmak için birbirlerine yardım ediyorlardı. Ölüler yalnız kalmasın diye de cesetleri yan-yana, sayı çoğaldığında ise birbiri üzerine koyuyorlardı, sanki ölüm, gözetleme kuleleri gibi kampı kuşatan tepecikler oluşturmuştu. Hayvanlar açlıktan ve ölüm kokusundan kişniyordu, özellikle de daha dayanıklı olan ve arabalara koşulan veya bohça yığınları yüklenmiş eşekler. Atlar ise ya susuzluktan, ya da dağlardaki patikalarda tırnaklarını kırarak gebermişti. Köpekler bir tarafta duruyor, insanların gözlerinde aynı açlığı ve korkuyu görerek, karga sürüleriyle birlikte, sabırla havanın kararmasını bekliyordu.

Isınmak için birbirlerine sokulmuş uyuyorlardı. Gün içinde elbiseleri çıkarıp, başlarının üzerinde bir yere bağlayıp, seriyorlardı. Arabalarından yararlanmak için yeni evli Konyalı bir çiftle anlaştılar, erkekler ise eşeğe destek olmak için sırayla arabayı arkadan itecekti. Bir kadın, rüzgârın darbelerine daha iyi dayanabilmeleri için örtüler dikmelerini önerdi. Kadın nişanlısıyla, evleneceklerdi, fakat davetliler yolda ölmüştü.

Sahak'ın annesinin, içinde su topladığı iki kabı vardı. Su bitmek üzere olduğunda, çiğden nemlenmesi için geceleyin serdikleri bezlerle dudaklarını ıslatıyorlardı.

Çadırlar grubu, demiryolunu örtecek kadar yayıldığında, ceset sayısı da hava ölüm kokusundan ağırlaşacak kadar arttığında, atlı askerler çadırlara saldırıp, binlerce insanı tekrar yürümeye zorluyordu. Çadırlar, at nalları altında yıkılıyor, insanlar kamçı darbeleriyle yanlara sürülüyordu. Eşyalarını hızla bohçalara tıkmayı veya çadırları toplamayı başaramadıklarında, askerler, kurumuş kumaşlardan oluşan örtüleri ateşe vererek, onları hızlandırıyorlardı.

Ekim sonrasında sıra onlara geldi. Yürüyerek varacakları bir sonraki etap, gücü yerinde olan bir kişinin beş saatte kat edeceği mesafeydi, fakat onlar iki gün sonra yerlerine vardı.

ISLAHİYE: İKİNCİ HALKA: Yol, Amanos Dağları'nın zirvelerinden geçip, ardından İslâhiye'ye, nehir kıyısına iniyordu. İkinci halkaya vardıklarında ilk kar yağdı. Birçokları aşınmış paçavralar giyinmişti ve sadece, terle karışık toz giysilerini kalınlaştırarak, onları biraz ısıtıyordu. Örtüyü eşeğin üzerinde bırakıp, yol boyunca döşeklerle örtündüler. Dar patikalardan geçemediği için, arabayı bıraktılar ve erkekler, eşyalardan alabildiklerini sırtladı. Hava biraz ısınınca, bir çarşaf yırtıp, uçurumlardan aşağı düşmemek için birbirlerine bağlandılar. Temiz bir dağ yoluydu ve takatsizlikten yığılanları kırbaç darbeleriyle uçuruma attıklarından, kervan geçtikten sonra da öyle kalıyordu. Büyükanneyi eşeğe bindirdiler ve bu ona dayanma imkânı verdi, birçokları ise, takatten düşerek öldü veya ölmek üzere olup, kayalara çarparak aşağı düştü. Ovaya indiklerinde, onlarca Kürt'ten oluşan bir grup kafileyi karşıladı. Askerler, işaret verilmiş gibi yerlerinde sayıp, ilerleyen kervanı savunmasız bıraktı. İnsanlar, üzerlerine saldıran, tüfeklerini ve kılıçlarını sallayan atlılara korkuyla baktı. Geçit dardı, arkada dağlar, iki yanda uçurum, önde ise atlılar vardı. Bu sahneyi yüzlerce hikâyeden biliyoruz. Terk edilmiş, savunmasız kervanlar, büyük bir kısmı kadın ve çocuklar, herhangi birinin gruptan ayrılabilirdiği anda, bilinçli olarak Türk hapisanelerinden azat edilerek silahlandırılmış caniler, Kürtler, Çeçenler veya Bedevilerden oluşan yağmacı ve katliamcı süvarilere kesinlikle kurban gideceğini bilmeden, her biri bir kaçış imkânı arayarak ovaya dağıldı. Aniden saldırmaları ender oluyor, kervanların geliş zamanı ve yolları genellikle kendilerine bildiriliyor, askerlere de, onların işlerini görmeleri için bırakıp, uzaklaşmaları emri veriliyordu. Bazen sadece yağmalayıp, genç kızları götürüyor, çoğu kez de son kişiye kadar katlediyorlardı. Belli bir kural yoktu, para veya mücevheratı olduğundan veya onlara vereceği bir şeyi olmadığından dolayı da birini öldürebilirlerdi. En iyi çare, büzüşmek

veya ölü taklidi yaparak yere serilmektir. Hareket eden hedeflerin arkasından sürekli koşan atlılar yorulana veya karanlık basana kadar şanslı olup, atların nalları altında ezilmeyenler kurtulabilirdi, bu durumda onlar artık haykırarak ve atların semerlerine bağlı, çırpınan kadınları götürerek uzaklaşıyorlardı. Arkalarında, henüz hayatta kalan insanların ağır ve şaşkın bir halde ayağa kalktıkları, cesetlerle kaplı ova kalıyordu. Yoldaşlık yaptıkları kadının nişanlısı da öldürüldü. Boynundan asılı değersiz, fakat parlak zinciri almak isteyen bir atlı, onu ele geçirmek için, kafasını kesmekten başka yol bulamadı. Onu orada, vahşi hayvanlara yem olarak bırakmaya mecbur oldular. Yaralıları arkalarında bırakıp, sabaha karşı ancak vardılar İslâhiye Ovası'na. Kampın girişinin iki yanında ceset yığınları vardı, genelde çocuk cesetleri. Çadırları serdiler. Yiyecek maddeleri bitmek üzereydi. Sabahleyin, atlı askerler ovadan geçip, çadırların istikametinde, rastgele yönlere ekmek atıyorlardı. Birkaç kişi bir parça ekmeğin üzerine atılıyor ve bu ekmek parçası için birbirleriyle kavga ediyorlardı. Kamp öğlene doğru duruluyor, insanlar, ölüm döşeğinde olanlara bakmak için çadırlara sokuluyordu.

Ölümün baskın kokusunun tatlı olmayıp, keskin olduğu ve kanlı dizanterinin yayıldığı haberini verdiğinden dolayı askerler bir yana çekiliyordu. Kamp komutanı, güçleri hâlâ yerinde olan erkekleri çağırıp, ölüleri toplamalarını emretti. Açlık ve kanlı dizanteri bu sonbahar aylarında, İslâhiye kampında altmış binin üzerinde can aldı. Komutan, ölülerin gömülmeden önce iki-üç gün kampın kenarında bekletilmesi talimatını verdi. Bu şekilde ölümler rüzgâra maruz kalıp, kuruyarak büzüşüyor ve az yer tuttuğundan, toplu mezarlar daha çok ceset alıyordu.

Daha sonra, özellikle de çevre köylerin bedevilerinin içeri sızma imkânı olamaması için, çadırları birbirlerine yaklaştırdılar. Sürgünlerden hiçbirinin para veya altın çalmadığından dolayı, birbirlerinden korkmuyorlardı, çünkü bunu ne yapacaklardı ki? Elde etmek istedikleri un, şeker veya kuru et ise çoktan tükenmişti. Hayvanlar, surların altında veya toprak öbekleri arasında ot demetleri arıyordu. Kanlı dizanteriyle hastalananlar büzüşmüş, ölümü bekliyor, diğerleri ise, atlıların geçerken atmış olduğu ufalanan ekmek parçalarını uzun uzadıya çiğniyordu.

Hem bir mucize, hem de felaket olan bir şey oldu, kar yağdı. Avuçlarını açmış, çadırlardan dışarı fırladılar. Avuçlarında eriyen kar tanelerinin, parmaklarının üzerindeki damlalarını yalayabilecekleri kadar hayat vardı henüz içlerinde. Sonra, karın şiddetlendiğini gördüklerinde, karın oturmasını bekleyip, köpekler ve eşeklerle

birlikte yerden yaladılar. Sahak, karın özellikle ölülerin, yerden daha soğuk olan alınlarına oturup kaldığını fark edip, diğerlerinden daha çok tatmin oldu. Lakin karla birlikte korkunç bir soğuk da geldi ve toprağı dondurdu, örtülerden meydana gelmiş olan çadırları sivri katlara dönüştürdü, havayı temizledi, her türlü yaratığın dolaşımını engelledi ve sürüler kırağı gibi yere oturdu. İnsanlar, birkaç çadırın en genişinde toplanarak, birbirlerine sokuldu ve herhangi biri birkaç donmuş çirayı tıslatarak ateş yakmayı başardığında, sönmeye yüz tutan aleve sadece uzaktan bakabilmek pahasına dahi, herkes doluyordu. Ölmek üzere olanlar açlıktan o denli zayıflamış ve soğuktan donmuştu ki, ellerinden veya ayaklarından tutup, çadırdan çadıra götürürken, kolları veya bacakları kuru dallar gibi çatırdayarak kırılıyordu.

Kar eridiğinde, kervanların düzenlenmesine geçildi yine. Hava yumuşadı ve yağmur başladı. Yollar çamur oldu. Çarşafı kesip ayaklarına sardılar, aksi takdirde yalın ayakkabıları toprağı yapışacaktı, insanlarda ise onları tekrar çamurdan çekecek kadar takat yoktu. Tüm silüetleri sise bürüyen çiseleyen yağmur altında yeni yolları bir hafta kadar sürdü. Ölüleri saymak imkânsızdı, sadece kendi nefeslerinin mavimsi buharının görülebildiğı bu sisli yolda, düşenlerin yağmurdan yumuşayan etleri, killi toprak kadar yumuşak ve yapış-yapıştı. Arkadan gelenler düşenlerin ayaklarını çiğnediğinde, etleri siyah bir hamur gibi yoğrulup, yolların çamuruyla kaplanıyordu. Yağmur ise, yerlerine vardıklarında dahi dinmedi.

BAB: ÜÇÜNCÜ HALKA: Kara çadırlar tarlası, tehcir edilenlerin şehre girmelerini önlemek amacıyla, yerleşim yerinin birkaç kilometre uzağında bulunan toprak alana yayılmıştı. Karla karışık su, killi toprak nedeniyle birikmeye başlamış, her şeyi çamurlu bir suya dönüştürmüştü.

Şimdi artık birçoğunun kampta ölmeye başladığından dolayı, yolda kalmış olan ölüleri sayacak zamanları yoktu. Kalan erkekler iki gruba ayrıldı. Onların bir kısmı ölüleri kampın dışına çıkarıp, toplu mezarlar açıyordu. Ölüler, ufalanan toprak gibi kurumuş ve soğuktan hafifleşmiş olup, su emerek şiştiklerinden dolayı, üçüncü halkada ölüleri taşımak daha zordu, sudan yumuşamış olan damarlar ise, çiğ et gibi kırmızılaşıp, kopuyordu. Cesetler şişmiş ve katlanması zor olduğundan, daha çok yer kaplıyor ve toprağın yapışkan olmasının haricinde, daha geniş çukurlar da kazmak gerekiyordu. Erkeklerin ikinci grubu ise, tarlalarda dolanıyor, şehre sadece çöp çukurları ve fakir mahallelerin kenarları seviyesinde sokularak, genelde gebermiş hayvanlardan oluşan

yiyecek arıyordu. Bazıları, henüz hızlı hareket kabiliyetini yitirmemiş olanlar, kargalara taş atıyor veya kampta dolanıp, gecenin inmesiyle birlikte aceleyle örtülmüş mezarları eşeleyerek, henüz kokuşmamış et arayan köpekleri avlıyordu.

Bu şekilde başlayan tifo salgını öncelikle çocukları vurdu ve çocukların yanaklarını kaplayan kırmızı benekler, kir yüzünden, hızlı bir şekilde kan ve terin birbirine karıştığı kanlı yaralara dönüştü. Ardından da, kendilerine hâkim olamayıp, soğuktan titreyen çocukları kucaklayan annelere geçti. Salgının herkese bulaşmasını önleyen, sadece kışın dondurucu soğuğu oldu. Lakin hastaların bu sefer de soğuktan dolayı kurtuluş imkânı yoktu. Askerler, hastalıktan dolayı uzak duruyor, ancak arada bir çadırların arasından geçip, atlarından inmeden hızlı bir şekilde ekmek atıyorlardı. Ekmeği çamurdan temizlemek kimsenin aklından geçmiyor, bir parça ekmek ele geçiren şanslılar, çadırlarındakilerle paylaşmak için koşuyor veya lokmayı sıkıca tutup, başlarını göğüslerine yapıştırarak, herhangi biri üzerlerine saldırıp, ellerinden alır düşüncesiyle çiğnemedi yutuyorlardı.

Arada bir, özellikle de ölmek üzere olan çocukları yüzünden vicdan azabından çıldıran kadınlar, yiyecek dilemeye veya daha güvenli bir dam ve temiz bir yatak aramak için yerleşim yerlerine kadar sokulmaya cesaret ediyordu. Doğrudan doğruya kurşunlamadıklarında, taşlayarak veya sopalarla döverek kovuyorlardı.

Kendilerine katılan kadın hastalandı. Büzüşmüş oturuyordu ve ellerindeki tüm örtülerle örtmenin dışında hiçbir şey yapamazlardı. Şeytanyan ailesinin erkeği günün birinde, sürüsüyle ceset yığınlarının üzerinde dolanan bir kargayı avlamış olarak döndü. Adamın bakışında vahşi bir parıltı vardı. Çökmüş avurtları gür saç demetleriyle kaplıydı, parçalanmış giysileri rüzgârdan uçuşmasını diye, göğsünden beline kadar birkaç kere doladığı iplerle bağlamıştı. Ayakkabı yerine, iki parça düğümlenmiş bez parçası vardı. Tabanına bağladığı tahta parçası, ayağını sakat gibi sürterek yürümesini sağlıyor, eşikleri geçerken tabanlarını kaldırmaya mecbur ediyordu. Avlanmak için koşmaya gerek yoktu, zaten gücü de yoktu, leşleri çekiştirerek götürebilirdi, kampın sunmuş olduğu bol yiyekten dolayı besili olan köpekler ve kargalar için ise taşı ustalıklarla atmak ve ardından aynı taşla kafasını ezmek veya boynunu hızla bükmek yeterliydi. Ruben Şeytanyan da öyle yapmıştı ve kuşun başı gayritabii bir şekilde dönmüştü. Hermine bunu görüp, çocukları göğsüne bastırdı ve hüzünle fısıldadı, “Neredesin Tanrım”-. “Tanrı ölüm döşeğinde, kadın”,- dedi adam. “İşte, melekleri de öldü”,- ve kara kuşu çadırın ortasına attı.

Nemli ıralarla zorlukla boğucu bir ateş yakıp, yolunmuş kuşun etini kızartabildiler. Lakin büzüşmüş midesi artık gıda kabul etmeyen kadına yararı dokunmadı. Yutmayı başarabildiği tek lokmayı kustu ve krampların önünü alamayarak, az sonra nefesi kesildi ve öldü. “Kara meleğin işareti”,- fısıldadı Hermine. “Tanrı kara melekleri de öldürüyorsa, farklı, daha lanetli bir işaret bu”,- dedi Ruben. Kurşun rengi gökyüzüne, çamurlu toprağa, çiseleyen yağmura ve yerle göğü açgözlü, öldürücü bir sisle kaplayan kampın buğusuna baktı. Kadını, bohça gibi iki yandan sarkar bir şekilde eşeğe yerleştirdiler ve Ruben onu, bedenlerin şişip, jöle gibi genişlemeye bırakıldığı, ovanın bir kenarına götürdü. Ancak daha önce kadını soyup, elbiselerini, soğuktan korunması için Sahak’ın kızkardeşi ile bedevilerin kendisini çıplak görüp, ele geçirme arzusunda olmamaları için Konyalı genç kadın arasında paylaştırdılar.

Yerliler her ne kadar dikkat edip, dolanan sürgünleri köpekler gibi ellerine geçen her şeyle kovmalarına, diğerlerinin de dışarı fırlayıp, ürkek ve avuçlarını açmış yaklaşan varlıklara taş atmaları için “Ermeni, Ermeni” diye bağırmalarına rağmen, bu şekilde ne kadar dikkat ettilerse de tifo şehirde de yayıldı. Bunun üzerine Arapların savaşçıları toplandı ve atların nalları altında ezip, kılıç veya mermiyle öldürerek, kılıcın kabzası veya kamçı darbeleriyle kovup, çadırları ateşe vererek, sürgünlerin kampına saldırdı. Askerler, her seferinde olduğu gibi ilgisiz bakarak, diğer fırsatlarda olduğu gibi, haydutların açlık, kanlı dizanteri ve tifo esnasında vermiş olduğu hizmeti hoşgörülle karşıladı. Katliam tüm gün sürdü, Araplar, sürgünlerin ertesi günü gözlerine kestirdikleri herhangi bir yana, nereye olursa olsun, yalnız kendi evlerinden mümkün olduğu kadar uzağa gitmedikleri takdirde, geri döneceklerini söyledi. Gerçi talimatlara göre Bab kampını bahara kadar orada tutmak gerekmekteydi, fakat yerlilerin şikâyetleri nedeniyle kervanlar tekrar yola çıktı. Ocağın 5’iydi. Aslında, günlerin hesabını hiç kimse tutmadığından, tarihi tam olarak bilmiyorlardı, Pazar ayını gibi günleri birbirinden ayırt etmeye yarayan işaretler de yoktu, sadece mevsimlerin geçişi fark ediliyordu, o da yaklaşık olarak. Aşağı yukarı doğru olan tek hesap, ölümlerin hesabıydı, bunu da Türk askerleri, cesetleri doldurdukları her yerin en yakınındaki direğe süngüleriyle kazıyarak tutuyorlardı. Tifo yıkıcı etkisini gösterdiği zaman cesetleri arabalarla getirip, doğrudan çukura attıklarında, bu hesap da karıştı. Mesih’in doğum yortusunu, gecelerin uzunluğunu karşılaştırarak hesaplamaya kalktılar, fakat gökyüzü sürekli bulutlu ve kurşuni olduğundan, geceler gerçekte olduğundan daha uzun gibiydi. Ölüm döşeğinde olanlar, özellikle geceleri can verdiği için dolayı, ölümler çoğaldı. Lakin ertesi günü ilk kervanların yola çıkacağı ve

yolun sonuna kaç kişinin ulaşacağı belli olmadığından, diğerlerinden sadece daha uzun olan sakallarıyla ayırt edilen birkaç papaz, o geceyi arife gecesi olarak kabul etmeye karar verdi.

Hâlâ bir parça mumları olanlar, mumları yaktı. Hermine, “Bırakın ışık gözüksün”,- dedi. Sıcak balmumunun parmakları yalayıp, avuçta yayıldığı tüm mumu yaktılar. Bir parça da göğre yükseliş yortusu için saklamak gerekiyordu. “O zamana kadar,- dedi Ruben, tabanlarını örterek,- hepimiz de ölmüş olacağız”.

MESKENE: DÖRDÜNCÜ HALKA: Yeniden salgın tehlikesinin baş göstereceği Halep’e yaklaşmamak için, yerel halkın artan düşmanlığından kaçınarak ve Cemal Paşa’nın, tehcir edilenler ile kervanlarının mümkün olduğu kadar demiryolundan uzak tutma konusundaki özel talimatıyla, kafile Halep ve Sebil arasından geçen daha uygun yolu teğet geçerek, vahşi yerlerden, Tefrice ve Lale’den geçti. Lale kervansaraylarında uyuyarak güç toplayıp, doyana kadar yemek yiyerek, eşeklerine su dolu tulumları yüklemiş, takati yerinde olan biri, Bab’dan Meskene’ye giden yolu iki günden geçirdi. Bab’dan yola çıkan kafilelerin bu yolculuğu, belirtilen yere varana kadar, en az on gün sürdü.

Bab’dan çıkarken tekrar kar yağmaya başladı. Halep’e giden ana yoldan gitmedikleri, her taraf da karla örtülü olduğundan, kervanlar sık-sık yollarını kaybediyor, askerler ise biraz düşünüp taşındıktan sonra, atların burunlarıyla onları iteleyip, doğru yola getiriyorlardı. Yanılmak kolaydı, çünkü kervandakiler, hatta ilk sıradaki en dayanıklılar dahi, rüzgâra direnmekteydi ve bakışları yerdeydi, başlarını ender olarak kaldırdıklarında da, sonsuz olarak kabul ettikleri yola bakacaklarına, kar yağışının dineceğine dair bir emare, bir ışık veya sadece herhangi bir işaret arıyorlardı. Rüzgârdan korunmak için, yanlarındaki tüm bez ve örtülerle örtünmüş, bunları da iplerle bedenlerine bağlamışlardı. En kalın örtüleri ayakları için ayırmış, keçe ayakkabı gibi bir şeyler uydurmuş, bunları da kara dayanması için zeytinyağına – kalmışsa- veya petrol çukurlarına batırmışlardı. Kervan başlangıçta sıkı, fakat daha sonra, yorgunluğun artmasıyla birlikte uzayarak, bir kilometreyi bulmuştu. Askerler, artık hızlandırmak istemeyip, iteklemekle yetiniyor, kamçı ve sopayla hızlandırılmak istenenler ise, adımlarını hızlandıracaklarına, diz üstü düşüyorlardı. Bunu isyankârlık olarak kabul eden askerler, mermileri sakınmak niyetiyle onları, kafalarına vurdukları sopa darbeleriyle öldürüyorlardı. İnsanlar baygın karın üstüne düşüyordu, bu ise ölüme eşdeğerti. Daha sonra onları, güçleri yettiğince ilerlemelerine terk edip, rahat

bıraktılar. Yorulanlar gitgide daha yavaş yürüyor ve kafilenin sonuna kalıyorlardı, kar yağınlarından ayaklarını zorlukla çıkartabiliyorlar ve nihayet, ayakları aşırı derece donmuş olup, dizlerini kıramadıklarından dolayı kara saplanıp hareketsiz kalıyorlardı. Bu şekilde, rüzgâr tarafından havalandırılmış siyah ve kuru ağaçlar gibi kolları iki yana açılmış olarak ayakta da ölüyorlardı. Yollarda unutulmuş çok sayıda ölünen, şehirde salgın hastalık yayacağından endişelenen Halep valisi tarafından gönderilen arabalar, onları bazen öylesine, rüzgâr yanığı donmuş elleri haşırdarken buluyorlardı. Mezarlıklar önce korktu. Ardından da, kökü çürümüş ağaç gibi yerlerinden koparıp, toprağın bu kadar çok sayıda ölüden doymuş olarak, bunları da ayakta durmuş vaziyette bırakmaya karar vermiş olduğunu belirttiler.

Terk edilmiş kervansaraylarda uyuyor, bazen de güç toplayabilmek için iki gün buralarda kalıyorlardı. Ölümler için Halep'ten gönderilen arabalarla birkaç çuval da bulgur gelmişti ve herkese bitişirilmiş avuçlarına dolacak kadar verildi. Tefrice'de, ardından da Lale'de, büyük ve direkler üzerine yerleştirilmiş saç damlı, bazen de yan taraflarında tuğladan sığınma yerleri olan çok sayıda çadırı henüz uzaktan görüp, soğuktan korunabilecekleri için sevindiler, fakat sadece birkaç on metre yaklaşmalarına izin verildi. Ölümlerin, Meskene yolunda yayılmaması için, kervanlarda ölüm döşeginde bulunanların toplanabilecekleri yapılar yapılmasına karar verilmişti yöneticiler tarafından. Böyleleri, artık hiçbir şekilde bakıma nail olmadan, on beş-yirmisi bir çadıra tıkları, ölüme terk ediliyordu. Halleri o denli acınılacaktı ki, herhangi bir yana dönmeye veya yüzlerini böceklerden korumaya mecalleri dahi yoktu. Bırakıldıkları şekilde, küçülmüş ve kurumuş göz kapaklarıyla göz bebeklerini örtemediklerinden dolayı, genellikle gözleri açık da ölüyorlardı. Bu yüzden de bu kamplar sadece birkaç silahsız nöbetçi tarafından korunuyor, lakin onlar da, köpekler, çakallar ve kargalara karşı sopalar ve taşlarla silahlanmış olmalarına rağmen bu konuda fazla çaba sarf etmiyorlardı.

Rüzgâr, yağmur ve kardan korunmak için yapılmış gibi görünen bu yerlere yaklaşma sevinci, önce şaşkınlığa, ardından da, yaklaşma izni olmayan kervan çadırlarının çevresinde durdurulduğunda, korkuya dönüştü. Kafile, iki kulübelerden her birinin önünde, bir çavuş ile diğerleri tarafından *doktor efendi* olarak anılan, siyah giyimli bir şahsın önderliğindeki bir grup asker tarafından karşılandı. Bu adam, kafilde bulunan herkesin, birbirlerine dayanmadan durmaları için, birer adım mesafeyle dizilmelerini emretti. Bazıları, hemen yıkılarak *doktor efendinin* işini kolaylaştırıyorlardı, çünkü o, sağlara değil, ölümlere bakmak için gelmişti. Özellikle de Halep'in, Avrupa'daki

saraylara telgraf göndermeye hazır konsolosluklarla dolu olduğundan dolayı, yollarda çok sayıda serpilmiş ceset olmaması için, doktor efendinin ölüm döşeğinde olanları işaret ettiklerini hemen çadırlara götürüyor ve içlerinde henüz kalmış olan canları karşı koymaya kalktığına vuruyorlardı. Doktor efendi her birinin durumuna baktı, döküntüleri olan, tüm eklemleri titreyen, yanakları pek solmuş ve çukurlaşmış gözleri veya delik deşik ciğerlerin hırıltılarının sonuçları olan yeşil-kırmızı köpükle kaplı ağız kenarları olanlara parmakla işaret etti. Ölüm döşeğinde olanların bu iki kampının her birinde kafile onda bir oranında azaldı. Bab'dan yola çıkmış olanların üçte biri artık Meskene'ye ulaşmadı. Birçoğu, ölüm döşeğinde olanların iki durağında son nefeslerini verdi, diğerlerinin bedenleri ise yollara serildi, etleri karla birlikte eriyip, dere olarak, akıp gitti, kemikleri ise taş yığınları arasında törpüledi.

Meskene'de, dördüncü halkanın sınırında, binlerce göçmen için akan bir mezara dönüşmüş olan Fırat'la tekrar kesişti kervanlar. Henüz sular tarafından yutulmamış veya balıklar tarafından parçalanmamış, kuzeyden gelen cesetler, Meskene yakınlarındaki nehir dönemecinde toplanıyordu. Toprak donmuş, cesetler ise gömülmek için çok fazla olduğundan, üzerlerine gazyağı döküp yakıyorlardı.

Meskene kampından siyah duman gözüktüyor ve sürgünler, dumanın neden yoğun olduğunu, ateşin nemli olduğundan ancak gıdım-gıdım yanabileceğini biliyor, nehirde yüzenin ne olduğunu biliyorlardı, böyle olmakla birlikte kıyıya yaklaştılar, diz çöktüler ve külkokulu sudan aç gözlü gibi içtiler.

Bir kısmı tekrar çadır kurdu, başkaları ise terk edilmiş çadırlara yerleşti. Ölülerin sayısı, yeni bir kervanın gelmesiyle her seferinde olduğu gibi, arttı, ardından da gündelik normal sayı olan beş-altı yüze ulaştı. Soğuk biraz yumuşamıştı, özellikle de gündüzleri, fakat geceler hâlâ son derece sertti. Yağmur ve kar dinmiş, çöle yaklaştıkça giderek daha seyrek yağıyordu. Hava da kurulaşıyor, böylelikle de ölmek üzere olanların nefesi daha keskin oluyordu.

Kamp çok sıkı denetleniyordu. Denetimden kaçınabilen az sayıda kişiyi, şehre giden alanda yakalayıp, birkaç saat boyunca boynuna kadar nehrin soğuk sularına daldırıyor, ardından da kıyıda, rüzgâra karşı bırakıyorlardı. Hayatta kalanlar, çadırlara gönderildikten sonra, titreyerek ve sayıklayarak bir süre sonra can veriyordu.

Eşek aniden diz çöktü ve suyu reddetti. İyi bir hayvandı. Ruben şefkatle uzun-uzun anlını okşadı, ardından da okşadığı yere birkaç kez taşla vurdu. Çocuklar ağladı, fakat etin lezzetini hissettiklerinde gözyaşlarını sildiler. Bu et, kargaların eti gibi sinirli, ceset eti gibi de acı değildi. Birkaç gün doydular ve kendilerine geldiler. Tekrar birer

avuç bulgur verildi. Bu merhametli yaklaşımdan dolayı oluşan soran bakışlar karşısında, kaçakları buz gibi suya daldırarak cezalandıran Kr Hüseyin'den sebebini duydular. "Burada lmenizi istemiyorum, yeteri kadar sorunumuz var zaten, toprak yapışıyor, zor kazılıyor, nasılsa öleceksiniz, fakat kendi ayaklarınızla le kadar gidin, orada kimse sizinle ilgilenmeyecek, rüzgâr ve kum sizi gömer".

Avucunda bir bardak dane bulunanın yola devam edeceğini o vakit anladılar. Ürdün nehri gibi insan eti tadına sahip olacak olan nehre yaklaşıp, kll sudan içmelerine izin verdiler. Bulgur, kanlı dizanteri sayesinde boşalmış bağırsaklar için geçici bir dermandı. Su ise, çiğnenmeden yutulmuş olan taneleri şişirip, içerinde acılı açlık ve aynı zamanda da tok olma hissi uyandırıyor. Beden daha fazla g talep ediyor, fakat yemeye-yemeye büzülmüş olan mide şişip, boş kalmaktan dolayı incelmiş olan çeperlerini patlatma tehlikesi yaratıyordu.

Sahak zayıflamıştı, baldırları, kollarından sadece biraz daha kalındı. Annesi, torbada kalan un ve şekeri son derece ölçülü bir şekilde dağıtıyordu. Bunları, nereye gittiklerini duyup, ümitsizlik bedelini arttırarak, üç misli fiyat talep eden Konya'daki tüccarlardan almışlardı.

Hermine, bedeninin geceleri kendi kendisiyle ilgilenirken, açlığa dayanmanın daha zor olduğunu fark ettiğinden dolayı, uyuyabilmek için öğlenleri yiyorlardı. Başlangıçta herkese eşit, daha sonra ise büyüklere daha az ve çocuklara daha çok dağıtıyordu. Meskene'de ise bykanneye pay vermedi, o, bir gece ha çıkarıp, yüzünü duvara dönerek büzülüp, öldü. Sabahleyin kendisini o şekilde, ölülerle dolu arabaya yüklediler ve ardından aynı şekilde çukura attılar. Ölüleri hiç kimsenin yıkamadığı, dua etmediği ve ellerini göğüsleri üzerinde çaprazlayıp, tabuta koymadığından dolayı, katlı ayakları ve kolları düzeltmek için dizlere ve dirseklere sıcak suyla ıslatılmış bez koymaya gerek yoktu. Bezleri yoktu ve eklemlerin donmuş ve kurumuş kıkırdaklarını düzeltmeye çalışmaları da boşuna olurdu, çünkü bedenleri toplu mezarlara teker-teker koymuyor, darmadağın bir şekilde atıyorlardı. "ğlene kadar tutsaydık daha iyi olurdu,- dedi Hermine, -O zamana kadar çukurlar dolar, onu da üste koyarlardı...". Ruben cevap vermedi ve sadece omuzlarını silmekle yetindi. Artık konuşmuyor, sadece omuzlarını yukarıya çekiyordu, bunun bir çeşit konuşma şekli mi olduğu, yoksa giderek kamburlaşan sırtını uyuşukluktan kurtarmaya yönelik mi olduğunu bilmiyordu karısı.

Büyükanne, lmek için tam zamanı seçmişti. Askerler ertesini günü kampın dört yanını kuşatıp, insanları tekrar yola düşmeleri için sürdüler. Eşek geberdikten sonra, nasılsa

büyükanne yürüyemeyecekti ve onu Lale'ye dönen, ölmek üzere olanlarla dolu arabalara götüreceklerdi, buralarda ise en bol bulunan şey böcek yığınları ve ölüm döşeğindeki insanların ölmek için yan yana serilip bırakıldıkları sabırdı.

DİPSİ: BEŞİNCİ HALKA: Meskene'den Dipsi'ye yürümek için normal olarak sadece beş saat gerekliydi. Lakin kervan iki günden fazla harcadı. Ayakları ilk defa kumlu topraklara rastladı, bu da, çölün yaklaştığını haber vermekteydi.

Ölüleri ve ölüm döşeğinde olanları toplayan arabalar artık onlara eşlik etmedi. Arada bir ölüleri toplayan mezarcılar, rüzgârın kumu dağıtıp, çıplak ve kararmış bedenleri örtmesini bekliyorlardı. Lakin yolculuğun iki günü sakin geçti. Hava açılmış ve rüzgâr dinmişti. Cesetler yol kenarında kalmış, büyük bir kısmı hayvanlar tarafından parçalanmıştı. Onların arasında da yorgunluktan, açlıktan veya susuzluktan takatsiz düşmüş, ölmek üzere olan kadınlar ve erkekler ile ne olduğunu anlamadan taşlar arasında veya kurumuş ağaç kütüklerine yaslanmış çocuklar ölümü bekliyordu. Oturarak kalma çabası, ölüme karşı mücadele etmenin son gayretiydi, aksi takdirde yolun kenarında serili vaziyette kumla örtülüp, boğulurlardı.

Birkaç bin çadırdan oluşan kamp, Fırat'ın sağ kıyısında bulunan bir vadide kurulmuştu. Kampı bu şekilde yerleştirenler, kalıcı ölüm kokusu ve kanlı dizanteri ile tifonun keskin kokusunun tepeler arasında kalıp, yayılmasının güç olacağını düşünmüşlerdi. Meskene ve Dipsi arasındaki yol, Bab ve Meskene arasında olduğundan daha kısaydı. Bu yüzden de Halep valisi, ara konaklama yerlerinde artık ölüm döşeğinde olanlar için, hafif bir deyimle, *hastane* olarak anılan sığınma yerleri kurmamıştı. Karşılığında, iki gün boyunca kumlu yoldan, ardından da dağlık dar patikalardan yürüdükten sonra, kervanın takatsiz durumu göz önüne alındığında, Dipsi'nin tüm kampı *hastane* olarak anılmaya başlandı. Adına da layık oldu, çünkü toplama kampı olarak kullanıldığı birkaç ay içinde otuz binden fazla insan öldü orada. Hastane olarak anılan şey, ilaçtan tamamen yoksundu ve şefkat dağıtanlar sadece, hayatta kalan sürgünler arasında bulunan Ermeni doktorlardı. Onlar da, hastalığın belirgin olmadığı durumda, nasıl anıldığını söylüyor ve ölüme kadar kalmış olan günleri sayabiliyordu sadece. Dipsi kampı, ölümlerle ilişki içinde olmanın en derin basamaklarından biri oldu. Ölenlerin büyük sayısından ziyade, burada hastalık kapıp, daha uzakta, ölümün yedinci giysisinin de düşeceği Deyr ez-Zor yolunda ölecek olan, daha çok sayıda insan sebebiyle.

Mart ayıydı. Yağmurlar dinmişti ve arada bir, akşamüzeri veya gün doğarken, bir bulut perdesi toplanıyordu. Sadece atların nal sesleri ve bedevilerin tüfekleri ile haykırmalarından korktukları ender zamanlarda etraflarına bakan sürgünler için bahar, fark edilmeden gelecekti. Genellikle yere doğru bakıyorlardı ve bu şekilde de baharı keşfettiler. Abuhahar, Hamam, Sebka ve Deyr ez-Zor'a, ağaçların seyrekleştiği yöne doğru, ot tutamları uzun ve ince filizleriyle yeşerdiğinde, bahar aniden geliyordu. Başlangıçta, nasıl yiyeceklerini bilmiyorlardı. Otların sivri uçlarından damakları kaniyor, sinirli yapraklardan ise boğuluyorlardı. Ardından, daha uyanık ve sabırlı olanlar, ot yeme sanatını diğerlerine gösterdi. Tutamları avuç içinde toplayıp, sıkmak, ot yumağının ıslanması için üzerine biraz tuz eklemek gerekiyordu. Bir kereden çiğnememeleri, kurumuş ağızlarda toplanabileceği kadarını ağza alıp, bir nevi haşlanmış macuna dönüşüncüye kadar tükürükle yumuşatmaları gerekiyordu. Ruben, ot bulmanın mümkün olmadığı durumlarda kökleri çıkartıp, Fırat'ın sularında yıkıyor, ufalayıp, birkaç saat sonra yenecek duruma gelebilmesi için suda ıslatıyordu. Yağmur yağmıyordu, fakat gökyüzü açık değildi. Çöle yaklaşıncı, rüzgârın savurduğu toz yüzünden havada asılı kalan bir nevi sis oluşuyordu. Köpekler ve kurtlar azalmış, onların yerini çakallar almıştı. Hareketli olup, çölün kuruluğuna alışkın olduklarından dolayı, bunları yakalamak daha zordu. Sonlarının geldiğini hissettiklerinde çölde kaybolup, geldikleri yere gittiklerinden dolayı, bunların leşlerini bulmak da imkânsızdı. Geriye kargalar kalıyordu, fakat sedef renkli çevrede, kuşların içinden geçmediği ve içinde beyaz meleklerin siyahlardan fark edilmediği boş havadan onları ayırt edip vurmak da zordu.

Çimler, çürüme haricinde, kampın etrafında otlayan Türk askerlerinin atlarından dolayı da giderek azaldığından, Hermine ve Ruben, ıstıraplı düşünceler sonucunda Sahak'ı habercilere katmaya karar verdi.

Ne büyükbabalarım Karapet Voskanyan ve Sedrak Melikyan, ne de çocukluk yıllarımdaki diğer yaşlıları, yalnız oldukları anlarda göç şarkıları söylemezlerdi. Çocukluğumdaki görüşmelerimizde okuduğum şiirler, dinlediğim şarkılar, aslında dağlarda mücadele eden fedailerden bahsetmekteydi, katliam ve tehcirden değil. Kervanlar, ölümle ilişki kurma merdivenlerinden sessizce indi. Belki de daha çok iç eziyetin, herhangi bir şeyi dışa vurmak açısından çok güçlü olduğundan, belki de sonradan herhangi bir şeyin değişebileceğine inanmadıklarındandı.

Lakin sürgünler, dışa vurmadıklarını kendi kendileri için yazıyordu. Ölümün yedi halkalarının bölgesinden kalan elyazmaları, sürgün yollarında yazıldı. Bir parça tahta,

yol üzerinde bir direk, yumuşak kabuklu bir ağaç veya bir duvar buldukları yerlerde. Tahta ve taş üzerinde yazılmış Ermenice sözler ve yazılar, yağmur yıkayıp, rüzgâr silene kadar uzun süre kaldı. Geçenler, arkadan gelenlere haber bırakıyor, yer kalmışsa onlar da kendi sözlerini ekliyordu. Tehcir kamplarında, insanlar tarafından ondan ona devredilen kâğıtlar dolaşıyordu. Baskıların korkusundan ne imzalanmış, ne de tarih atılmıştı. Gerekmiyordu. Çamurlu suya dönüşen kar ve dağılan toza dönüşen çamurun tersine, gerçeklik değişken değildi.

Haberler, her bir ölüm halkasının gerçeklerini betimlemekteydi. Haber götürülenler, habercilerdi. Hızlı ve belli etmeden sıyrılabilen erkek çocuklardan seçiliyorlardı. Yolları hızla geçebilmek için güce sahip olmaları amacıyla kendilerine yolluk veriliyordu. Bazıları artık geri dönmüyor, ya öncü kabilelere katılıp, ölüme giden yollarını sürdürüyor, ya da yolda öldürülüyordu. Çok az ebeveyn, çocuklarından bu şekilde ayrılmaya razı olduğundan dolayı, haberciler her zaman için gönüllü olup, yetimlerden seçiliyordu. Kervanların bu ucundaki karar veren kişinin adı Grigor Angut'tu. Diğer uçtaki, Deyr ez-Zor'daki sorumlu ise, tahayyül dışı işkencelerle öldürülene kadar, Levon Şaşyan'dı.

Grigor Angut, oğlanı bakışlarıyla ölçtü, itti, avucuyla göğsüne vurdu, fakat Sahak ayakta kalacak kadar güç buldu ve düşmedi. Adam, oğlanın uygun olduğuna kanaat getirdi. Deyr ez-Zor'a giden yol yürüyerek altı gün sürerdi, fakat haberciler genelde geceleri yürüyüp, gündüzleri nehir kıyılarındaki girintilerde saklandıklarından dolayı gidiş gelişi iki haftadan uzun sürecekti. Sahak, Deyr ez-Zor'a kadar gerekli olan nevaleyi Rakka sürgün kampında kendisine sağlayacak olan şahsın adını öğendi. Ruben ve Hermine, bir yana çekilmiş, onayladıkları şeyin çocuklarının iyiliğine mi, yoksa kötülüğüne mi olduğunu düşünmeden seyrediyorlardı. Bir adam çadırın dışında nöbet bekliyordu, bir diğeri ise bir kapla su getirmişti. Hermine, Sahak'ın sırtını özenle yıkadı, ardından oğlan, ellerini uzatıp, yüzükoyun yattı. Grigor Angut, kalemmini mürekkebe batırıp, oğlanın derisine ağır-ağır yazdı, harflerin sade olup, çabuk bitirmesi ve kalem ucunun yarattığı çiziklerin doğurduğu acıya sessizce katlanan çocuğu mümkün olduğu kadar az çizmek için tüm sırtını, kuyruksokumuna kadar büyük ve elden geldiğince okunur harflerle doldurdu. Derinin kemik üzerinde gerilmiş olması işi kolaylaştırmıştı. Oğlan, mürekkebin kuruması için bir an hareketsiz kaldı. Ardından, kaptaki suya toprak karıştırdılar ve sulu bir çamur hazırlayarak omuzlarına sürdüler. Böyle çamura bulanmış bir şekilde, az önce olduğundan sadece biraz daha pisti. Oğlana, yüzme bilip bilmediğini sordular ve Boğaz kıyısında

büyümüş olduğunu söyledi. Grigor ardından, toprağın üzerinde, Deyr ez-Zor'a giden yolu gösterdi. "Geceleri yürürsün, Fırat'ı takip eder, ondan uzaklaşmazsın, kaçmanın mümkün olmadığını görürsen, suya atlar ve mümkün olduğu kadar orada dayanırsın, boya yumuşayıp suyla yıkanana kadar. Orada ne yazıldığını bilmemeliler. Dönerken de aynısı geçerli, özellikle dönerken".

Hermine, oğlanın yol nevaesini aldı. Buğday ve pirinçten birer avuç aldı küçük kız için, ardından sarıldılar ve oğlan gecenin içinde kayboldu. Veda etmediler.

Çevrelerinde bu kadar çok ölüm görüp, bunu sakınılamaz bir gerçeklik kabul ederek, çoktan birbirlerine veda etmişlerdi.

Sahak, talep edilenleri tam olarak yerine getirdi. Gıdasını harcamadı, üç gün sabretti, fakat tekrar oradan dışarıya çıkamayacağından korkarak Rakka'da mola vermedi.

Deyr ez-Zor'a vardığında Levon Şaşyan'ı aradı. Şaşyan, çamuru silip, Grigor Angut'un mektubunu okudu, ardından sildi, başka harfler yazmak için ve sırtına külle karışık çamur sürdü. Döndüğünde, Grigor Angut önce bir kepçe su ve bir avuç bulgur verdi. Çocuğu temizlemeleri için kadınlara talimat verdi ve okuduktan sonra kendilerini yalnız bırakmalarını rica etti. Oğlanın omuzlarındaki yazıyı kendi eliyle sildi, sarıldı ve dedi "Deyr ez-Zor'da neler gördüğünü kimseye anlatmayasın. Birçoğu inanmayacak, sana ise bir yarar sağlamayacaktır. İnananlara da yararlı olmayacaktır. Ebeveynlerinin yanına git". Hermine, Sahak'ı görünce sarılıp, ağladı. Onu tekrar yanlarında görme mutluluğundan ziyade, vicdan azabından dolayı.

Nisan ortalarında kampları dağıtıldı ve son kervanlar da Fırat boyunca yola çıktı. Askerler ve atlı zaptiyeler kampı kuşatarak, sopalar ve kamçılarla darbeler indirerek çadırlara saldırdı, çadırları yıkıp, insanları, kervanların olduğu kıyıya doğru sürerek. Ayakta durup, atların hızıyla koşabilenler, ölüm döşeğinde olanları geride bırakmaya mecbur olup çadırlarından çıktıklarında, yola çıkma işareti verildi. Tepelere doğru bir saat yol aldıktan sonra başlarını Dipsi'nin hastane-kampına doğru çevirdiklerinde, yükselen koyu dumanı gördüler. Çadırlara gazyağı döküp, ateşe vermişlerdi.

Dumanın rengi ve halkaların şeklinden, çadır bezleriyle birlikte insanların kurumuş veya ölüm döşeğinde bulunanların halen ıslak bedenlerinin de yandığını anladılar.

RAKKA: ALTINCI HALKA: Yolculuk bir haftadan uzun sürdü. Gün içinde boğucu bir sıcak vardı, fakat geceler daha buz gibi soğuşunu korumaktaydı. İnsanlar giderek daha ağır ve iki yana sallanarak yürüyordu. Atlı nöbetçilerin haykırmalarına ve kamçı darbelerine ilgisiz bu uyuşmuş sıralar için hiç değilse artık silahlı çetelerin saldırı

tehlikesi yoktu, çünkü artık soyacak bir şey kalmamıştı. Sadece molalarda Araplar yanaşıp, buğday torbaları karşılığında kız satın alıyorlardı. Nehir kıyısından yol alan kervan, sonunda Sebka'ya, Rakka'nın karşısında, karşı kıyıda bulunan kampa vardı. Şehir buradan şahane ve yasak bir yer gibi gözüküyordu. Fırat'ın suyu, sürgünlerin susuzluğunu gideriyor, fakat yiyecek bulma imkânı giderek azalıyordu. Atlı zaptiyeler arada bir, yabancı konsolosluklar veya Hıristiyan kuruluşlar tarafından gönderilen gıda torbalarını, atlarını sürerken atarak dağıtıyorlardı. Yığınla atılanların büyük bir kısmı yok oluyordu. İnsanlar un veya şeker torbalarını çekiştiriyor, tozlar da onları yırtan tırnakların arasından dağılıyordu. Nohut veya pirinç gibi tanelerden oluşan yardımları ise, dişsiz ağızlarla yeme imkânı yoktu. İnsanlar çiğnemedi yutuyor, fakat mideler artık bu yeteneği kaybetmiş olduğundan hazmedemiyor veya kanlı dizanteriden dolayı hazmetmeye vakit bulamıyordu. Köpeklerin artık ender gözüktüğü, kurtların ise sürülerle dolaştığından dolayı Ruben artık ava gitmiyordu. Kurtlar sık-sık çöpleri karıştıranlara saldırıp, parçalıyordu. Ruben, diğerleriyle gidip, ölüleri topluyordu. Toplu mezar kazımaya katılıyordu, kolay bir işti, çünkü kazmayı sert veya yapışkan toprağa saplamaya mecbur değildi, kumu kürekle kaldırıp, sanki kum tepeciklerini bir yandan diğerine taşıyordu. Lakin çukurların çok daha derin olması gerektiğinden dolayı zor bir işti, yoksa rüzgâr mezar tepeciklerini dağıtır, kapak gibi sağa sola götürür ve ölümler ortaya çıkardı.

Toplu mezarların başında hiç kimse dua etmedi. Özellikle yeni ölümleri gömdüler oraya. Katletmek için ayrılmış ve kolay kuşatılan yerlere götürülen kervanlar ve toplama kamplarından başlayarak, kurşuna dizmeye, açlıktan ölüme mahkûm etmeye, ölüm döşeginde olanları suya atmaya veya yakmaya varıncaya kadar, İstanbul'dan Deyr ez-Zor ve Musul boyunca, Ermenileri imha etmek için Anadolu yolları üzerinde kullanılan tüm bu önlemler, daha sonraları Naziler tarafından Yahudilere karşı kullanılmıştır. Aradaki fark, Nazi kamplarındaki tutukluların numaralandırılmış olduğundan, ölüm çağrıştıran bu kaydedilme, Yahudi milletine karşı gerçekleştirilen caniliklerin dehşetini arttırmıştır. Ermeni halkını imha etme faaliyetleri neticesinde kalan ölümler daha fazla olmamakla birlikte,- bu çaptaki cürümler arasında benzer bir kıyaslama yapmak mümkünse şayet,- daha sayısızdı. Bildiğimiz isimler, özellikle cellâtların, valilerin, kamp yöneticilerinin, paşaların, beylerin, ağaların ve çavuşların isimleridir. Çok ender durumlarda kurbanların isimleri bulunmaktadır. Ölüm, giysilerini halka-halka çıkartarak, çekirdeğine hiçbir zaman daha yakın olmamış, ölüm hiçbir zaman daha adsız olmamıştır.

Toplu mezar oluşturma konusunda henüz gelenek şekillenmemiştir. ukuru nasıl kazmalı, altta erkekler, ortada kadınlar ve üstte de çocuklar olmak üzere ölüleri nasıl istiflemeli, nasıl yıkamalı, nasıl giydirmeli, rahip ne dua okumalı ve öteki dünyadaki istirahat hakkında ne söylemeli, ne tür bir ha koymalı, bu haçın kaç kolu olmalı ve üzerinde ne yazılmalı? Bunlardan hiçbirisi! Her bir toplu mezarın kendi kuralları vardır, hepsi için geçerli olan tek ortak nokta ise, acilen hazırlanmasıdır. Bu durum, acillik için bir gelenek olmadığından dolayı, onaylanmış geleneklerin varlığı fikrini reddetmektedir.

Mezarlıklar, orada gömülü kişilerin tamamen unutulmaması için isimlendirilip, süslenir. Toplu mezarlar ise, oraya atılan bedenlerin kısa sürede unutulması için açılır. Toplu mezarlar, tarihin en suçlu kısmıdır.

İsimsiz ölümün bu çekirdeğinden, merkezi Deyr ez-Zor olan yedi halka çizdik. Bu halkaların kaplamış olduğu alanın en geniş dairesi, zamanında, Ermeni Soykırımı'nın tüm ölülerinin yaklaşık üçte ikisi olan bir milyonun üzerinde insanın öldüğü Mamura, Diyarbakır ve Musul'dan geçmektedir. Onların orada olduğunu ve ölüm halkalarının içinde bulunup da Müslümanlaştırılmayan, esir olarak satılmayan veya haremlere teslim edilmeyen hemen hiçbirinin ölümden kurtulamadığını biliyoruz. Herkes, her yerde ölebilirdi. Bir su girdabındaymış gibi ölüm halkalarında yok olan fertleri bulunmayan bir Ermeni aile yoktur bu dünyada. Bu yüzden de, herhangi bir toplu mezar üzerinde, altında ailesinden birinin bulunduğunu düşünerek, dua edebilir. Ruben, iyi bir şey yaptığının bilincindeydi. Ölüm, yaşayanların aşağılanmış durumu, toplu mezarlar ise, ölülerin çaresiz durumu için bir sığınmaydı. Grigor Angut'un, gücü yerinde olan erkeklerle birlikte ölüleri çadırlardan çıkartıp, toplu mezarlar kazmaya karar vermesinin bir sebebi daha vardı. Birkaç gün önce, kalabalık bir ailenin yaşadığı bir çadırın altından, yüzü olmayan bir ceset çıkarmışlardı. Yüzü yenmiş olan cesedi uzun zaman incelediler, fareler kemirmiş gibiydi. Lakin kampta delikler olmadığından, fareler de olamazdı. Herkes anlamıştı, fakat hiçbir şey söylemediler, kimsenin de böyle korkunç bir şeyi anlatamayacağından, suskunluk yemini etmediler. Benzer emareler çoğaldığında, hiçbir cesedin uzun zaman çadırların altında kalmaması için, her sabah ve akşam şahsen ilgilenmeye karar verdi erkekler. Halep'ten Rakka'ya ve Sebka'ya yeni askerler yollandı. Askerler ve zaptiyeler kampın uzağında kalıyordu. Kampı korumak zor değildi. Kuzeyinde nehir vardı ve Fırat'ın geçilmesi, güçlü bir erkek için dahi zordu. Sağa ve sola doğru yayılan yeşil alanlarda saklanmak imkânsızdı, güneye doğru ise çöl vardı. Ve gerçekten de, genç

habercilerin haricinde, Rakka'daki çarşının rengârenk güruhuna karışıp, oradan da, kervanların ters istikametine, Bab ve Mamura'ya veya kuzeye, Urfa'ya giderek kaçmayı başaranlar çok azdı.

Askerler, sadece insanları değil, hayvanları ve hatta kuşları da denetliyordu. Rakka eşrafı ve bedevi aşiretler, sürgünlerin yaydığı salgın hastalıklardan çok korkuyordu. Bu yüzden de Halep valisi, kervanların haricindeki mezarcıların yaklaşmasını yasaklamış, kampa gönderilen arabalar ise sürgünlere bırakılmıştı. Nihayetinde, yemek için sürgünler tarafından kesilmemiş olan atlar da, engelsizce ortalarda dolaştıklarından dolayı depreştirip, tedavilerini imkânsız kıldıkları hastalıkları yaymamaları için kurşunlandı.

Askerler, çizmelerini parlatır, atları tımar eder veya tüfeklerini temizlerken kalkıp, çadırlara baktıklarında, yeni üniformalarıyla sanki resmigeçide hazırlanmış gibiydi. Göçmenlerin yüzlerini görmek mümkün değildi, çünkü ya çok uzaktaydılar, ya süvariler ekmek atmak için yaklaştıklarında hızla geçiyorlardı ya da bunun hiçbir ehemmiyeti yoktu.

Diğer taraftan, duygular karşılıklıydı. Göçmenler için de askerler aynı yüzlere sahipti, askerler için ise, ister insan, isterse de hayvan veya kuş olsun, altıncı halkanın dışına çıkmaya çalışan herhangi birini istediklerini zaman acımasızca kurşunlama emrine haiz oldukları sürece sürgünlerin yüzü yoktu, hatta insani vasıflardan uzaktı.

Göçmenler, yorgunluk ve açlık aylarından sonra takatten düştüğü, göçmenleri kontrol etmek giderek kolaylaştığı ve molalar daha sık verildiğinden dolayı, askerler hep rahattı. Aralarındaki farkı giderek belirginleştiren bir başka durum ise, göçmenler gitgide çıplaklaşıp, paçavralara bürünürken, askerlerin üniformalarının yenilenmesi, daha şık gözükmeleri, atlarının ise daha süslü olduğuydu.

Erkekler, ölüleri hızla toplamayı organize etmeye muvaffak olmuştu. Abuhahar ve Hamam'dan yeni bir kervanın gelmesinin hemen ertesinde, ölüleri toplama ağı genişletiliyordu. Ölümün ritmine uygun olarak çalışmaya başlamışlardı. Bu ise kötü sonuçlar doğuracaktı, çünkü kendisinden öne geçtiklerini fark eden ölüm, hızını arttırdı. Diğer taraftan ise, Sebka kampındaki insanların ölümden daha farklı bir düzene tabi olduklarını gören askerler endişelenmişti, ölüme karşı gelmeye cüret edenler, bu dünyada herkese karşı gelebilirdi. Bu yüzden de, kargaşa çıkarmak niyetiyle, kervanların Deyr ez-Zora gidişini hızlandırdılar. Lakin Sebka kampı, ölü toplayıcıların gruplarını yeniden düzenledi. Onlar korkudan dolayı yeniden bütünleşiyordu, ölüm korkusundan ziyade kendi kendilerinden olan korkudan.

Paçavralara bürünmüş ve neredeyse ölüm halinde olan insanlar için o denli gayritabii olan bu teşkilatlanma gücünü, sadece birkaç bin çadırın bulunduğu Sebka'da hoş görmek mümkündü, fakat on binlerce mültecinin bulunduğu, yedinci halkanın merkezi Deyr ez-Zor'da bu tehlikeli olabilirdi.

Bu yüzden de bir sabah komutan, on beşten altmış yaşına kadar olan erkeklerin kampın kenarında toplanmaları talimatını verdi. Tarlalarda çalışmaya gönderileceklerdi. Tabii kendilerine yemek ve su da verilecekti. Çadırlarından çıktılar ve bazıları, çalışmaya gönderdiklerine göre gerekli oldukları, bu durumda da kendilerini öldürmeyeceklerini düşündüler. Bazıları şüpheyle ve ancak çavuşların, atlarıyla çadırlara girme tehdidinde bulunmalarından sonra dışarı çıktı. Bir kısmı da, Ruben gibi, ilgisizce gitti. Melek avcısı olduğundan ve onların ne renkte olduğunun kendisi için önem arz etmediğinden beri, kendisini ilgilendiren tek şey, tüylerin altındaki sinirli etti. Ruben, içten boşalmış ve sadece çocuklarını korumak için yaşıyordu artık. Sahak, on dört yaşı sayesinde kendisini artık erkeklerden sayabileceğini düşünerek, babasının peşi sıra yürüdüğünde, Ruben onu bu sebepten dolayı durdurup, oğlanı afallatan, fakat aynı zamanda rahatlatan iki tokat attı. Bazıları inatla gizli kalmayı denedi. Komşu çadırdaki, kendileriyle dost olan kadının kocası gibi. Birlikte bir kişiydiler, böylelikle içlerinden her biri diğerinin kılığına girebilirdi. Uzun boylu, dar kalçalı ve orta ölçülü göğüslü, erkek elbisesi giymiş kadın, kervanların düzenlenmesi esnasında askerlerin dikkatini çekmiyor ve kadın arayanlardan gizlenmeyi başarıyordu. Erkek ise, zayıf ve tüysüz yanakları ve vahşi yaşam tarzından dolayı uzamış saçlarıyla, kadın elbiseleri giymiş, endişeyle çadırların denetlenmesini bekliyordu. Denetim gerçekleşmedi. Erkekler dizilip, sayıldığında, beş yüz kişi yeterli bir sayı olarak kabul edilerek, yola çıkma emri verildi. Şöyle veya böyle, kervandaki erkekler eksilmişti. Erkekler, Deyr ez-Zor yolunda, tercih edilen silahlı saldırı nesnelere olmuştu. Hatta bazı yerlerde, yanılmamak için kervanlar daha baştan erkek ve kadın gruplarına ayrılmış, erkekler, yolda silahlı çeteler tarafından pusuya düşürülerek veya askerler tarafından öldürülmüştü. Böylece, kervanların büyük bir kısmı kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşmuş, yaşlılar ise, diğerleriyle ayak uyduramadıklarından dolayı, Sebka'ya kadar yok olmuştu. Kervanların bir kısmı, özellikle de batıdan gelenler, buraya gelene kadar bin kilometrenin üzerinde yol yürümüşlerdi.

Ruben Şeytanyan'ın, kızgınlıktan ziyade ümitsizlikle atmış olduğu iki çift tokat, Sahak'ın, babasıyla ilgili son anısı oldu. Erkekleri güneşe, Suriye çöllerine götürüp,

kurşuna dizdiler. Ölüm ise, kampın üzerini yosun gibi kaplayarak, muzaffer bir şekilde geri döndü.

İki çocuklu Hermine ile o iki sevgililerin içinde bulunduğu kervan yola çıktığında, bahar sona ermek üzereydi. Fırat'ın suları durulmuş ve durulanmıştı. Fırat'ın iki kıyısında bulunan kaynaklar boyunca uzanan vilayetlerde artık Ermeni kalmadığından dolayı, nehirdeki cesetler azaldı, balıkların yedikleri, girdapların yuttukları ve kıyılardan asılı kalanların yerine yeni cesetler gelmedi. Fırat, normal bir mezar gibi kapanmış ve hayat için yeniden yer açmıştı.

Meskene'den Deyr ez-Zor'a giden yol başka yerden geçmiş olsaydı, göçmenler, tahminen susuzluktan dolayı, çoktan ölmüş olurdu, özellikle de boğucu sıcaklar başladığında. Lakin uzun süre, ölü suyu canlı suyla karıştırmış olan nehir, şimdi berrak dalgalarını sunuyordu. Fırat'ın, kervanları talihin kaderine terk edip, Dicle'yle birleştiği Deyr ez-Zor'a kadar da tüm yol boyunca öyle kaldı.

DEYR EZ-ZOR: SON HALKA: Kervan daha ziyade hayaletlerden oluşmuştu.

Rüzgârın ağzında hafif bir görünümleri vardı, insan sırasından ziyade dökülen kuşlar sürüsüne benziyorlardı. Kervanlara yaklaşmayı, geride kalmış, yol kenarına düşmüş ve ölümü bekleyenlerin fotoğraflarını çekmeyi başaran yabancı seyyahlar, özellikle çocukları çekmişlerdir. Yedinci halkaya giden yol, bir nevi, çocukların haçlı seferiydi. Tüm silahsız haçlı seferleri gibi, aynı kadere nail olmuşlardı. Çocuklar bu fotoğraflarda iskelete dönüşmüş, bedenleri sönmüş, karınları çukurlaşmış, karın boşluğu üzerinde çelik yay gibi oynayan kaburgaları, ağaç dalı gibi ince kolları ve ayakları, başları orantısız büyük, aynı şekildeki göz çukurlarının içinde, göz kapaklarının içinden dışarı fırlamış veya başın derinliklerine gömülmüş göz yuvarları. Çocuklar, yüzlerinde hiçbir ifade olmadan bakıyor, sadece bakışları düşünceli, bir başka dünyadan bakıyor gibiydiler, el uzatmıyor, hiçbir şey istemiyorlardı. Gözlerinde kin yoktu, anlamak ve suçlamak açısından çok kısa yaşadılar. Ne de yalvarış vardı, çünkü açlığın ne manaya geldiğini unuttular, üzüntü de yoktu, çünkü çocukluğun hazlarını yaşamadılar ve ne de unutmaya vardı, çünkü anıları da yok. Bu çocukların gözlerinde boşluk var. Öteki dünyaya aralanan dar pencere olan hiçlik var.

Annenin yıkılışı, çocuğu da ölüme mahkûm etmekteydi. Çocuklar genellikle annenin başında kalıp, onunla birlikte ölümü bekliyorlardı. Hermine, dehşetle tifonun kızılığını gördü kızının yüzünde. Kırmızı lekeler, boğucu sıcak yüzünden hızla yayılıyordu. Hermine, kızının omuzlarına sarılmış, ağlayarak ilerliyordu. Sahak, annesine yardım

etmek istedi, fakat annesi, hastalıktan koruması için kıza yaklaşmasına müsaade etmedi. Kendisi de artık Sahak'a dokunmadı, sadece uyuduğu zaman, hastalık belirtileri arayarak, endişeyle inceliyor, bazen de korkarak, bulduğunu sanıyor, bir diğer seferinde, gördüklerinin sadece kuruyup, kan rengine bürünerek, tere bulanmış toz lekeleri olduklarını anlayıp, rahat bir nefes çekiyordu. Uyuyan oğluna sarılmamak için kendini tutarak, kendisinin de hastalanabileceğine ehemmiyet vermeden kızını okşuyordu sadece, hatta özellikle yapıyordu bunu, çünkü kızını öteki dünyada yalnız bırakma fikri Hermine'yi dehşete düşürüyor ve kızını nasıl tedavi edeceğini bilmeyen Hermine, birlikte ölmek için dua ediyordu.

Sebka'dan Deyr ez-Zor'a giden yol en uzun ve en ürkütücüsü oldu. Yaklaşık yüz kilometre yürüyüş parkuru. Boğucu sıcakın atlı askerleri de rahatsız ettiğinden ve askerlerin, yanan tabanlarıyla sürüklenen kervanların yanında, eğrin üzerinde uyukladıklarından dolayı, geceleri yol alıp, gündüzleri, nehir yönünden serinletici bir esintinin geldiği kıyıda oturuyorlardı. Kalan az sayıdaki erkek, yıkıcı sıcaktan korunabilmek için yokluktan çadırlar yapıyor, bazıları uykuda çıldırıyor, titriyor, debeleniyor, uyanıp, uykularında boğulmamaları için sert bir şekilde vurmaları gerekiyordu. Başkaları, uyanırken akıllarını kaybedip, uzağa gitmek istiyor, fakat dikkat etme bilincini kaybetmiş olduklarından dolayı kurşunlanarak öldüklerinden, yol çok kısa sürede sona eriyordu.

Gölgesiz kervanlardı. Öğlenleyin yere serilmiş, gölge yapmıyorlar veya bir gölge yamasının yansıdığı yerde, yatağa sarılır gibi sarılıyorlardı. Gölgeler, ter gibi vücuda yapışıyordu. Geceleyin sallanarak yürüyüp, taşlara takılarak veya yol kenarındaki çukurlara düşerek, kendi gölgelerine dönüşüyorlardı. Kervanlar o denli takatten düşmüştü ki, halat gibi arkalarından sürükleyecekleri bir gölge oluşturacak güçleri dahi kalmamıştı. Gölgesiz kervanların Sebka'dan Deyr ez-Zor'a ulaşması yaklaşık iki hafta sürdü.

Kamp, Fırat'ın kıyısındaydı. Burada çadırlar on binlerle sayılıyordu. Deyr ez-Zor, benzer kervanların henüz oluştuğu, doğuya doğru son merkezdi. Deyr ez-Zor'dan bu dünyaya geçiş artık yoktu.

Bu yüzden de sürgünlere hiçbir gıda maddesi verilmedi. Bitki örtüsünün az olduğu, cesetlerin buraya çektiği çöl hayvanlarını öldürecek erkeklerin de azalmış olduğundan dolayı, açlık çekilmez bir hal almıştı. Bedenler son derece zayıf düşüp, artık hastalıkları dahi taşıyacak takatleri olmadığından, hastalıklar daha yavaş yayılıyordu. İnsanların bedenleri artık antikor üretmediğinden, tifodan hastalananlar

ateşlenmiyordu. Hastalıklar, açlık karşısında geri çekildi ve açlığın mideleri kemirip, kemikler üzerindeki deriyi gererek bağırsakları kurutmasına izin verdi.

Giderek daha az olay oluyordu. Kampın yönetimi, Levon Şaşyan etrafında kümelenen grubun, sadece kamptan kampa, yetimlerin derisi üzerinde yollanan canlı gazeteler yollamakla kalmayıp, Sebka kampında olduğu gibi, mümkün olduğunca ilaç ve gıda elde eden bir sistem örgütleyip, ölümün ritmine uygun, başarılı bir şekilde ceset gömen gruplar oluşturmuş olduğunu duyunca, Levon Şaşyan kamptan çıkartıldı ve kamp yöneticisi Zeki Paşa tarafından şahsen hunharca öldürüldü. Kampın iç düzeniyle ilgili tüm imkânlar kesildi ve böylece askerlerin kanısıyla, her türlü ayaklanma tehlikesi ortadan kaldırıldı, kamp ise letarjiye girdi. Askerler iyi giyimli, bıkkınlık derecesinde dinlenmiş ve tepeden tırnağa silahlanmış, sürgünlerin ise daha da iskeletleşmiş, lime-lime ve ölüm sarhoşluğu içinde daha da şaşkın bir durumda olduklarından, ayaklanmayla ilgili korku abartılmış olarak kabul edilebilirdi. Lakin askerler gibi, Halep ve Deyr ez-Zor yöneticileri de gerçekten korkuyorlardı. Askerler, başka askerlere karşı savaşmayı öğrenmiş, silahları ise, ölümden korkan düşmana karşı bir tehdit olarak yapılmıştı. Artık hiçbir şeyden korkmayanları korkutan silahlar henüz icat edilmemişti. Güçsüz ve açlıktan zayıflamış sürgünler, tam da ölme fikrini kabul etmenin, kendi dehşet verici güçleri olduğunun bilincinde değildi. Ölüm karşısında korkunun olmaması gücünün, her bir halkayla artmasına rağmen, ölümün yedi halkalarından geçen yol, ayaklanmalardan uzak kaldı. Kervanların yolu daha ziyade ölümü beklemektir. Ölüm, kampta dolanarak, onlardan biri olmuştu ve Deyr ez-Zor halkalarının kurbanlarından biri oldu.

Dışarıda ise, salt boşuk bir mırıltı gibi duyuluyordu. Deyr ez-Zor sürgünlerini yakından görmeyi başaran bir Alman, fotoğraflarda tüm korkunçluğuyla görülen, bilinen olgulardan ziyade, bir ayrıntıdan kalbinin derinlerinde sarsıldı. Bu korkunç yerde ağlayan insan görmedi. Daha doğrusu, genelde ağlayan insan olarak bilinen şeyi, gözyaşlarını görmedi.

Lakin insanların ağlamadığı doğru değildi. Sadece farklı bir şekilde ağlıyorlardı. Halen oturacak gücü olanlar sallanıyor, diğerleri ise, göğe doğru büyük açılmış gözlerle ağlıyorlardı. Lakin ağlayış, sürekli bir inilti gibiydi ve alçak sesle, binlerce göğüsten tekrarlanan seslenmenin içinden duyuluyordu. Bu seslenme sonsuz akıp, çevredeki dünyayla ahenk bulduğundan, kum tepecikleri arasında rüzgârın tokadı veya Fırat sularının akışı gibi ses vermeye başlamış, ağlayış bir an dahi ara vermemişti, ta ki Deyr ez-Zor'un son kabileleri, göçmenlerin öldürüldüğü düzlüğe varana kadar. Bu

kuru ağlayış dua yerine, lanet, suskunluk ve ikrar, bazıları için ise uyku yerine geçiyordu. Birçokları böyle, ağlayarak uykuya dalıyor, diğerleri ağlayarak ölüyor ve ağlayış, donmuş göğüslerde bir org borusu gibi titriyordu hâlâ. Büyükbabam Sedrak, bahçedeki salıncaklı sandalyesinde kurulmuş uyuklar veya büyükbabam Karapet odasına kapanıp, keman çalarken ara verdiğinde, bu ağlamayı duydum.

Bu inleme ilk başta askerleri sinirlendiriyordu, özellikle de su ve rüzgâr tarafından tekrarlandığında sanki her taraftan duyuluyor gibiydi. Daha sonra alıştılar, bu seslenme, her tür bekçiden daha güvenilir, eşit bir şekilde tınladığı müddetçe olağanüstü bir şey olmuyor demektir. İnsanlar, ölmek veya ölümler arkasından yas tutmak yerine başka bir uğraş bulsalar, sona ererdi. Göçmenler, genelde az ötede göğse sıkılan bir mermiyle son bulan çıldırma durumlarının haricinde, isyan etmedi. Çok hızlı da ölmediler, görünüşe göre, ölüm uzun süre göçmenlerle yaşayarak, onları sevmeye başlamıştı. Kampların birkaç ay sonra yerle bir edilip, bu süre içinde de hemen tüm göçmenlerin öldürülmüş olmasına rağmen, Deyr ez-Zor'daki tınlama sona ermedi.

Lakin bu esnada, yatağını, Fırat'ın yatağından da geniş bir şekilde açan bu sese kulaklarını diken Türk askerleri Deyr ez-Zor kampının kontrolünü kafalarına fazlaca takmıyorlardı. Kuzeyde ve doğuda denetime gerek yoktu, çünkü orası çöldü. O tarafa doğru kaçmak isteyenlerin hayatta kalma imkânı yoktu. Kampı çevreleyen Fırat da, herhangi bir ümit vermiyordu.

Deyr ez-Zor, şimdilik tüm kervanların varması için belirlenen yer oldu, yöneticiler ise, bundan sonra ne yapacaklarına karar vermemişlerdi. Herhalde, kervanların bu yollarda yavaş-yavaş yok olup, Deyr ez-Zor'un bir nevi sahra hastanesine dönüşerek, oraya varmış olanların, Tefrice ve Lale'deki hastanelerde olduğu gibi, hızla son nefeslerini vereceklerini sanıyorlardı. Kendilerine bolca sunulan fırsatlara rağmen, birkaç yüz bin sürgün inatla hayatta kaldı. Veya daha büyük bir ihtimalle, sadece ölmeyi unuttular. Kamp giderek daha kalabalıklaşıyor, insanlardan ziyade, onlara musallat olan bulaşıcı hastalıklar ve belalardan dolayı, kontrolü daha da zorlaşıyordu. İmparatorluğun başkentindeki yöneticilerin, Ermeni sorununun hızlı ve nihai çözümünü arzuladıklarından dolayı, Deyr ez-Zor, nihai noktadan, geçiş noktasına dönüştü. Lakin iki kamp arasından ziyade, iki dünya arasındaki geçiş noktası oldu. Tüm eziyetler içinde, hastalıklardan ve acılardan daha güçlüsü, açlık oldu. Herhangi bir besin kaynağından yoksun, ümitlerini otlara, olgunlaşmamış meyveye veya yabani baldan hayvan leşlerine kadar tesadüfen elde edilen gıdalara bağlayan Deyr ez-Zor

kampı, hezeyan durumunda kalıyordu. İskelet haline gelmiş bedenler, sallanarak Fırat'tan su içmeye gidiyor, ardından da sallanıp, inleyerek, yüzlerini boğucu sıcaklığa çevirmiş, bitkiler gibi ışıkla besleniyormuşçasına oturuyorlardı. Bazıları ise, açlık haricinde başka bir şey veya duyguda mana görmeyerek, ellerine geçen her şeyi ağızlarına götürüp ağaç kabuğu, terdeki tuzu emmiş bez veya açlıktan dolayı keçilerin tezeği gibi sert ve ufak olan boklarını yiyordu. Levon Şaşyan ve toplu mezarlarla uğraşıp, ölüleri ortadan kaldırmaya çalışan diğerlerinin öldürülmesinden sonra, cesetler yeniden çadırların altında kalmaya başladı. Yeniden yüz­süz, kolsuz ve bacak­sız cesetler ortaya çıkmaya başladı. Kemirilmiş veya parçalanmış bedenleri çıkarmak için birkaç günde bir çadırları dolaşanlar, artık dehşet duymuyordu. Bazıları bunu bilinçli olarak yapıyordu, karga veya sırtlan avcılarında, ceset avcılarında dönüşmüşlerdi. Bu yüzden de çadırlardakiler onları dikkatle inceleyip, ölülerini rastgele kişilere teslim etmiyorlardı.

Bu şartlarda dahi faaliyetleri kolay değildi. Ölüleri dirilerden ayırt etmek giderek daha zor oluyordu. Diriler, saatlerce hareketsiz kalıyor ve sıklıkla göz kapakları açık uyuyor, göz bebekleri ise yakıcı sıcaktan körleşiyordu. Ölülerin eklemleri ise, gece ve gündüz arasındaki büyük ısı farkından dolayı, güneş altında yumuşayıp veya gece soğuğu esnasından gerilerek sarsılıyordu. Böylece bedenleri rastgele toplamaya başladılar, bazıları, diğerlerinin üzerine atıldıklarında, inleyerek uyanıp, çukurun kenarından dönüyorlardı.

Yola çıkma talimatı verildiğinde, yeniden kervanlar oluşturmaya başladılar. Bir kısmı doğuya, Marat ve Suvar'a, diğerleri ise Şam yolunu tutarak, batıya yöneldi. İki yönde de çözüm aynıydı. Öncü birlikler tarafından uygun olarak kabul edilen bir düzlüğe ulaştıklarında askerler uzaklaşıp, kervanı çevirerek, her taraftan tüfeklerle ateş ediyorlardı. Hiç kimse ayakta kalmayınca, merminin yapamadığını bıçağın sona erdirmesi için, süngüyü tüfeğin ucuna takıp, yatağanları çektikten sonra, boğazlayarak bedenlerin üzerinden geçiyorlardı. Kervanlar, üç-beş yüz kişi arasında değişiyordu. Kaderleri her seferinde aynıydı, tek fark, askerlerin, işlerini bazen bedevilere bırakıp, her şeyin yolunda olduğunu sonunda kontrol etmekle yetinmeleriydi.

Hermine, kızını kollarına almış, ölümü bekliyordu. Kız, nöbetten dolayı bazen sarsılıyor, Hermine ise geceleri üzerine yatıp, ısıtmaya çalışıyordu. Sahak, bir avuç ham hurma ve hatta askerin birinin semerinin altından düşmüş bir nar getirmeyi başardı. Ekşi-tatlı daneleri dillerinin altında uzun süre tutarak, teker-teker yediler.

Diğer çadırdaki sevgililer ise, askerler tarafından fark edilip, vurulacağı korkusundan, kadının erkeği kesinlikle dışarı bırakmadığından dolayı, yiyecek bir şey bulamayarak, açlıktan can çekişiyorlardı. Biri diğeriyle besleniyordu sanki ve böylece, birbirlerine kenetlenmiş olarak dayandılar. Bir akşamüzerine kadar. Soğuk bastırıldığında birbirlerinin kucağından ayrılıp, ayağa kalktılar. Elbiselerini çıkarttılar ve kadın elbisesini Hermine'ye uzattı. "Çocuğu ört",- dedi, "soğuktan titriyor". Tamamen çıplaktılar. Hermine hayretle onlara baktı, fakat vücutla ilgili olabilecek her şey gibi, kampta olağan olan çıplaklıklarından ziyade, tarif edilemeyecek kadar güzel olmalarından dolayı. Bakışlarında garip bir ışık vardı. Saçları düzdü ve alınları çevresinde parlıyordu, derileri göz alıcı beyazdı, kadının kalçaları yay gibiydi ve göğüsleri yuvarlaklaşmıştı, erkeğin kasları ise kemiklerinin etrafına sarılıp, gerilmişti. Işık, omuzlarının üzerinde damla-damla toplanmıştı ve çevrelerinde gölge yoktu. "Veda etmeye geldik",- dedi erkek, fakat dudakları sanki hareket etmiyordu. Ardından kadının elini tuttu ve birlikte uzaklaştılar. Silüetleri, belki de bedenlerinin ışıklı çizgilerinden dolayı, uzun süre insanların bakışlarında kaldı. O denli aydınlık ve çekinmeden kumların üzerinde yürüyorlardı ki, Hermine ve Sahak gergin bir şekilde ateş seslerini bekliyordu. Fakat hiçbir şey olmadı, ne de karanlık çöktükten, gece karanlığı tarafından vücutlarının kili ve balmumu yutulduktan sonra. Sadece mür ve kehribarın oluşturduğu duman kokusu gibi, belirsiz bir koku kaldı geriye. "Kurtuldular",- fısıldadı Hermine. "Gidip, geri getireyim",- dedi, Sahak,- "Orası çöl, ölecekler. Henüz kimse kumlardan geri dönmedi". Hermine, oğluna oturmasını işaret ederek, yanına gitti. "Bırak... Güzel ve masumlar. Sanırım, Ruben'in hakkı var". O zaman Ruben'in, Sebka'daki erkekler kafilesiyle birlikte öldürülmüş olmasına rağmen, kocasından konuşurken, uzağa gitmiş ve dönecek olan biri gibi, şimdiki zamanla konuşuyordu. "Ruben haklı. Tanrı öldü. Bırak, ilerlesinler. Burası, onları son olarak gördüğün yer, Deyr ez-Zor kampının kenarı, Eden bahçesinin sınırındır. İki adım ötesinde cennetin kapısı var. Başlangıçların başlangıcında nereden yola çıktıkça, oraya döndük. Lakin bu esnada dünya tamamen tahrip edildi. Belki onlar dünyayı başlangıcından alıp, yeni bir Tanrı yaratırlar". Sahak, erkeğin ve kadının bütünleşmiş bedenlerinin bir kere daha alevlenip, ardından söndüğünü gördü karanlıkta. Ve aniden, taze ve hışırdayan bir dalga geldi oğlanın yüzüne. Sanki bu iki şahsın yolundaki kum, bir yana çekilip, topraktan güzel ağaçların bitmesine yer vermiş gibiydi. Önlerinde, çok daha büyük bir nehrin kolları birleşiyordu,

Dicle ile Fırat'ın. Erkek ise, bu suların suladığı bahçeye giderek, ailesini, annesi ile babasını bırakıp, karısıyla birleşti ve onlar bir beden oldular.

Fakat orada, insanlar arasından, her seferinde birkaç yüz kişi, Suvar veya Şam yoluyla, infaz yerine dönmüş olan düzlüklere giderken, farklı kervanlar batıdan gelip, ölümün son halkasına doğru inmekteydi. 1916 yılının bu Haziranında kitleler dağılıp, kitleler oluşuyor ve Deyr ez-Zor'daki kamp, bu hengâmeye karşın, değişmeden, sanki hareketsiz kalıyordu. Çevredeki alanlar kemiklerle dolmuştu. Son sınırı geçmişlerdi. Diriler, ölüleri gömmeyi tek meşgalelerine dönüştürmüş, onlara hizmet ediyor, ölüler de, duru gecelerde onları bir elbise gibi ısıtıp, çıldıranlara ise kendilerini lokma olarak sunarak, dirilere hizmet ediyordu.

Hermine, kızına şaşkın gözlerle bakıyordu. Bedenlerdeki tuzları henüz birbirine bağlayan su damlacıklarını dışarı çeken yazın boğucu sıcağı, insanları söndürerek ölüme ulaştırıyordu. Hareketsizlik ve arada bir görülen titremeleriyle birbirlerine benzeyen ölüler ve diriler, şimdi de, yanaklarının koyu, kurumuş rengiyle birbirlerine benzemeye başlamıştı.

Toplama kampı, birbirlerini takip eden infazların ritmine istinaden, o yılın sonbaharında dağılacaktı. İdamlar olmasa da, Deyr ez-Zor'un sürgün şartlarında hiç kimse kışa kadar hayatta kalmayı başaramazdı. O yaz özellikle çocuklar öldü.

Birçoğu kurumuş iskeletler gibi büzüşmüş ve kararmış olarak, çadırlarda, gömülmeden kalıyordu. Hermine, ne beklediğini kendisi de bilmeden, fakat oradan uzaklaşmayı tüm kalbiyle arzu ederek, sabırsızlıkla, oradan uzaklaşmak için herhangi bir kervana dâhil edilmeyi bekliyordu. Lakin kız, hareketsiz gözlerle bazen fısıldayarak "Açım" diyordu. Çocuğun nefes verirken acılı, alırken ise hırıltılı inlemesi sürekli bir hal aldığında Hermine, çadırların arasında dolanmaya başladı. Bir saat sonra boş ellerle döndü. "Vermediler değil mi?",- diye sordu kız boğuk bir sesle. Hermine boş bir bakışla başını salladı. "Sen de daha sonra benden verme onlara...",- diye gülümsedi çocuk üzüntülü bir şekilde. Hermine, elini o denli ıstırapla ağzına götürdü ki, oğlu kendisini okşamak için yaklaştığında, onu kovmayı unuttu. Ona tamamen olağandışı bir bakış attı, ardından da bileğinden tuttu. "Gel",- dedi, yeni bir sesle. Çadırdan dışarı, kenara doğru çekti, suyun akıntısının ters yönüne, Arapların hayvanlarını sulamaya getirdiği yere. Ne olacaksa hızlı olsun diye dua ederek, oğluyla suyun kıyısında durdu.

Yaklaşan Arap, kuru, fakat ilgili bir bakışla inceledi onları, özellikle de oğlanı. Hermine ve oğlan Türkçe bildiklerinden dolayı, Muhammed'in, inancını dağıttığı alanda

bırakmış olduğu genel kelimelerle birbirlerini anlayabilirlerdi. Fakat artık gereği yoktu, çünkü olacakları çok iyi biliyorlardı. Bu olay, kervanların yolunda veya yol kenarlarında binlerce kez tekrarlanmıştı. Ve Hermine, her şeyin ayan olması, oğlanın da koşarak geri kaçmaması için avucunu oğlanın omzuna koyarak, Sahak'ın elini bırakıp, bir adım ileri itti. Sahak, dermansızlığına karşın sağlıklı görünüyordu ve Arap, anlaştığının nişanesi olarak kadına bir torba un uzattı. Hermine torbayı iki eliyle tuttu ve o anda kendisini serbest hisseden Sahak, kaçmak istedi. Fakat Arap, onu belinden ve ensesinden tutarak, heybe gibi, atın üzerine attı. Arkasına oturup, haykırarak dörtnala uzaklaştı. Hermine, uzun süre olduğu yerde çakılı kaldı. Elini torbaya daldırdı ve bir avuç un aldı, ağzına tıktı ve bu şekilde haykırışını boğdu. Oğlan, halılar ve duvarlarındaki anlaşılmaz yazılarla süslenmiş çok daha büyük, başka şekil bir çadırda belli bir süre yatar halde kaldı. İnsanlar burada kısık ve kaba bir dilde konuşuyor ve ilgisiz bakıyorlardı kendisine, fakat sırayla yemek getiriyor, anlındaki teri siliyor ve yatağını değiştiriyorlardı. Seyahat edecek kadar kendisine geldiğinde, ata bindirdiler ve kurak bölgelere doğru gittiler, orada, kervanlara pusu kurmadıklarında, tek uğraşları, üzerinde deve yağının tısladığı ateşe geceleyn bakmak, gün içindeyse, su aramaktı. Sahak'ın o günlerden net olarak hatırladığı, sadece erkeklerin ağlamaklı duaları ile kendisine verdikleri ve sünnet edilen cinsel organının acısının, üzerinde kan lekesi bıraktığı beyaz giysiydi. Bu yeni ve erkeksi acının diğerlerinin yüzünde neden gülümseme ve memnuniyet yarattığını anlayamadı. Beyaz ve kanlı giysisiyle birlikte yeni bir isim elde etti, Yusuf, eski adını ise hiç kimse sormadı ona. Bu da ona yarar sağladı ve daha sonra kendisini Urfa ve Diyarbakır'a kadar aradıklarında, kimi soracaklarını bilmediklerinden, bulamadılar. Yusuf, becerikli bir oğlan oldu. Develerin gemlerinden tutup, sulama esnasında onlara bekçilik etmeyi öğrendi. Ata binme sanatını öğrendi, kuru gıdaya alıştı ve kumluk bölgelerde sabrın ne olduğunu öğrendi. Erkek elbiselerine sahip oldu, hâlâ Ermenice konuşabildiği tek varlık olan, kendi atına sahipti. Diğerleriyle birlikte ise, gün doğuşunda ve gün batımında, güneye doğru diz çöküp, dua gibi bir şeyler mırıldanıyordu. Ölüm halkalarında sertleşmiş bedeni, gözlerini kumdan koruyan uzun kirpikleri, rüzgâra karşı koymaya hazır esmer teni, sıcaktan iyi koruyan siyah, kıvrıcık saçlarıyla, çöllere alışkın bir binici olarak kalabilirdi. Arapça bilmemesi işe yaradı. Kendisi hakkında konuşmaya mecbur değildi ve hiç kimse kendisini sorularla rahatsız etmiyordu. Kendisini kana bulamak için ortaya çıkmış bir peygambere, duayla

başvurmaya mecbur değildi ve kanlar içinde kalmış olan diğer peygamberi kendisine sakladı.

O taraflarda becerikli bir binici olup, günün birinde de aşiret reisi olabilirdi. Kışları Kızıldeniz'in kıyılarına iner, Medine'nin yakınlarına ve hiç değilse hayatında bir kerelik de olsa Mekke'ye, ardından Kudüs'e kadar gider ve Şam'ın arasından çok iyi bildiği yerlere ve hatta daha yukarılara, dağlara kadar çıkar, Ras-ül-Ayn ve Musul'a varırdı. Fakat Yusuf yalnız kaldı ve diğerleri, onun becerikliliğiyle yetinip, rahat bıraktılar ve atıyla sürdürdüğü anlaşılmaz konuşmalarına karışmadılar.

Yusuf, bu hayatı hayretle yaşıyordu. Lakin soruların net olmadığı durumlarda olduğu gibi, cevaplar birdenbire geldi. Musul'a varmıştı. İyi bir gün olmuş, keçi peyniri ve deve derisi satmıştı. Çadırda sıcaklık ve sessizlik vardı, kebab kokusu vardı, fakat Araplar, ateşin etrafındaki yastıklara gömülmeden önce altınlarını sayıp, keselerine doldurarak bağlıyorlardı. Ardından da kadınlar hediyeleriyle hayran oldular, amber, kumaşlar ve mücevherat. Çadırın sahibi, mücevherlerin en güzelini avucuna aldı ve sihirbaz gibi parmaklarını açarak, kadınlarından en gencine hediye etti. Kız, bunu boynuna astı ve sevinçle dönerek, zurna ve çingirakların çalgısı altında, ateşin etrafında dans etmeye başladı. Ateş parlıyor ve yağ damlaları tıslıyor, yüzler parlıyor ve alevlerle birlikte uzuyor, davulların ritmi alkışlara karışıyor ve kadın, gençliği ve mücevherin sevincinin dürtüsüyle salınıyordu. Kadın, kalçalarını oynatıp, göğüslerini omuzlardan sallayarak yaklaştığında, oğlan bu mücevheri gördü. Oğlan, annesinin ürkek bir şekilde elbiselerin altına sakladığı, kadının ise gururla sergilediği altın zincirli bu uğuru hatırladı. Oğlanın dışarı çıktığını kimse fark etmedi. Yapabildiği tek şey, bulanık zihinle, deli gibi koşmak oldu. Kimden kaçtığını kendisi de bilmiyordu ve nefesi kesilene, diz üstü düşene kadar koştu. Ve bedeninden çıkmak, kopmak ihtiyacı duyduğundan, haykırmaya başladı. Kuma oturdu ve sallanarak, tüm gücüyle haykırdı. Haykırışı, Deyr ez-Zor'un inlemesine ve kuru ağlamasına yerini bırakıp, söndüğünde, Yusuf artık ölmüştü. Yabancı yerlerde, inanmadığı Tanrıların arasında sürten, saflaşmış kandan doğmuş ve haykırışla öldürülmüş mutsuz, yabancı, sessiz bir varlıktı. Yusuf, genelde olduğu gibi, bir bedenin bir başka beden tarafından öldürüldüğü, yani dışarıdan içeriye doğru yarılması şeklinde değil, beyaz ve kanlı bir giysi gibi üzerine eklenen beden tarafından içeriden dışarıya doğru yarılarak öldü. Sahak, yeni elbisesini çıkartıp, Yusuf'u gereksiz bir elbise gibi ayaklarının altına atmış olarak çadırlara döndü. Bu sefer artık bir aşiret çocuğu olmadan, gece karanlığında gizlenerek, ateşleri ve çadırların girişlerini es geçerek gizlice geldi. Hayvanların

ağılına geldi ve atını geminden yavaşça çekerek, dışarı çıkardı. Kum üzerindeki yürüyüşleri sessiz oldu, at, herhangi bir değişim hissetmeden, duyarak ve koklayarak onu takip etti, çünkü Yusuf onun için hiç var olmamıştı. Ardından dörtnala nal sesleri duyuldu, fakat at ve atlı uzaklaşmışlardı.

Kervanların gidiş yolunun ters istikametine, batıya doğru gitti, fakat maalesef, ölümlerin paskalyasından dirilişin paskalyasına kadar, ölüm halkalarının içinden dönüş, zaman içinden dönüş anlamına da gelmemektedir. Tersine, kuyuya düşmüş gibi, derinlerden basamakları teker-teker çıkararak, sadece kervanların izlerini buldu, yol kenarlarında dilenen hayatta kalmışlar, kemik öğüten uçurumlar için yeni ve korkunç adlandırmalar, yuvalarda gibi, göğüslerinde Yusuf'lar yetiştiren kendi milletine ait şalvarlı çocuklar. Birçok kez çadıra dönüp, o Arap'ı, karıları ile çocuklarının gözleri önünde öldürüp, annesinin uğrunu geri almak istedi. Ardından da, o Arap'ın suçlu olmadığı, zinciri annesinin boynundan alanın bir başkası olduğu ve o kişiyi bulması veya annesini öldürenin cezasını çekmiş olduğuna dair emin olması için, onun gibi herkesi öldürerek çok büyük bir savaş yapmasının gerekli olduğunu düşündü.

Nihayetinde ise, Arap kendi hamisiydi ve bedevi, oğlanın hayatını bir torba unla değiştirecek kadar, zamanın insanı ucuzlaştırmasının suçlusunu değildi.

Sahak, Ras-ül Ayn'da, hava ve su eksikliğinden dolayı kızarmış yüzlerle hayvan vagonundan indiği, iki yıl önce Mamura'da bırakmış olduğu demiryolunu gördü. Atı sattı ve vagonun bir köşesinde bir gün ve bir gece büzüşerek İzmit'e kadar yol aldı. Geri dönüş yolunu gösteren hiçbir işaret bulmadı artık. Bu yüzden de belli bir süre için yolu, kendisini batıya, Pazarcık'a ve ardından Silistre'ye götüren trenlerin ve gemilerin yolu oldu.

Anıları, kaçtığı sürece kendisini rahat bırakmıştı. Nihayet Silistre'ye yerleşip, bir tüccarın yanında çırak olarak işe girdi, daha sonra da kendi dükkânını açtı. Daha sonra da kendisine bir eş arayıp, bulana kadar, limanda gemicileri bekleyen kızlara takılırken, zamanında yazma gibi ayaklarının altına attığı bedevi puşisi canlandı, yılan gibi tısladı ve Sahak'ın izinden gitti. Böylece, bir gece, gaz lambasının ışığı arasından pencerede yansıyan Yusuf'un yüzünü gördü. Davul ve zurnalar eşliğinde dans etmesine, çöl sakini elbisesini parçalamasına, zıplayarak ve vahşi bir bakışla elinde tuttuğu erkeklik organını ovalamasına, soluk soluğa parmaklarının arasından döl yerine kan fışkırtmasına dehşet içinde baktı. Kendisine, deforme olmuş döl fışkırtan hayaleti nasıl kovacağını bilmeyen Sahak, eline bir şey geçirip, pencereye vurdu. Yusuf kahkaha attı, yüzü kırıldı, binlerce farklı yüze dönüşüp, odaya dağıldı. Sahak

kendisine geldiğinde, nasılsa öyle baktı kendi kendine, elbiseleri darmadağın ve henüz sertliğini kaybetmemiş ve deforme olmuş erkeklik organı elinde. Yusuf'un, içine girmiş olduğunu ve camları kırıp, aynaları örterek bu çılgın figüre karşı mücadele edemeyeceğini anladı.

Sahak ve Yusuf birbirlerinden nefret ediyor, fakat birbirleriyle yaşamaya mecbur olduklarını biliyorlardı. Yusuf, başka bir Mesih'e yönelik duaları ve bu inanca ait tüm ayinleri çekmeye mecbur olarak, Sahak'ın payına düşen eziyetlerin on katını çekti. Lakin bu yabancı milletten, elinin altındaki tek imkânla, yani kendi doğumunun nişanesi olan ve dölünü zehirlemiş olduğu erkeklik organıyla intikamını aldı. Yusuf, zamanla azalıp, eksilen ve kısır kalmış olan bu döle ebediyen bağlı kalarak, kendisi de eksiliyordu. Sahak Şeytanyan, benim çocukluk yıllarımda yaşlı bir adamdı, bundan dolayı ben Yusuf'u tanımadım.

Her bir yarının diğerine pusu kurmasına ve kin beslemesine, darbe vurmak için diğerinin uyumasını beklemesine, fakat beraber uyumaya ve bu iki yarının birlikte rüya göremediklerinden dolayı, sadece rüyasında gerçekten birbirlerinden ayrılmaya mecbur olmalarına alışık olan ikiye bölünmüş Sahak, çocuğu olmayacağı fikriyle karısı Armenuhi ile bağlaşmış, nefret etmeye alışık olup, bölünmüş ruhunun geri planında tüm nefretini gizleyemediğinden dolayı, bir yarısının zayıflaması ölçüsünde başkalarından nefret etmeye başladı. Öncelikle Yusuf'a benzeyenleri. Lakin Sahak, etrafında bu insanlar sayı açısından az olduğundan ve kendi kafataslarını delemek oranda büyümemesi için hep parçalamaya hazır olan vahşi hayvanların dişleri gibi tükenmeyen nefretini gıcırdattığından dolayı, nefretini Bolşeviklerin üzerine döktü. Fokşa'nın tek komünistinin sarhoş bir bostancı olup, tek siyasi faaliyetinin ise, pelteleşmiş diliyle 10 Mayıs'ta krala ve sülalesine küfretmesi ve yöneticilerin işin farkına varıp, daha geçen akşamın sarhoşluğundan uyanmayıp, henüz suskunken tutukladıkları dönemlere karşın, şehrin komünistlerle dolu olduğu savaş sonrası dönemde beklenmeyen fırsat kendisini gösterdi. Sahak, onları *toptancılar*, haydut komünistler olarak adlandırıyordu. Komünistler onu göstermiş olduğu ilgiden dolayı basit eliaçıklıkla yani dükkânını soyarak, daha sonra da, soyacak bir şey kalmadığında, tamamen el koyarak ödüllendirdi. Sahak her seferinde sevinip, "Alın",- diye bağırdı, ellerini sallayıp, tek ayak üzerinde zıplayarak. "Soyun",- ve "Bunu almaya unuttunuz",- diyerek, arkalarından Van Houten'in kakao kutularını veya kahve taneleri dolu torbaları atıyor, taneler böcekler gibi sokağa yayılıyordu.

Telefunken marka radyoyu Seferyan'ın mezarına saklama fikri onundu ve geceleri tek başına mezarlığa giderek, "Hür Avrupa" yayınlarını dinliyordu. 1958 yazında aç gözlü bir şekilde, Tekuç'a giden yoldan uzaklaşan kızıl ordu birliklerini takip etti, ardından da Bayan Maria'nın tabak kadar televizyonunun yayınladığı George Georgiu Dej'in haberlerini, ayrıntıları kaçırmadan, ayçiçeği çitlatarak, bira içerek, spor sahasındaymış gibi yorumlayarak "Ruslar onu ışınladı",- diyordu, bu sefer azarlamadan,- "sarılığını açtılar", saatlerce evimizin karşısında hareketsiz bir şekilde oturarak.

Haritaların çekiciliğine kapılan ilk kişi de Sahak Şeytanyan oldu. Çocukluk mahallerinden tehcir edilen yaşlı Ermeniler kaçtı, göç etti, çöller, karalar, denizler ve okyanuslar geçti, fakat hiçbir zaman gerçek olarak seyahat etmedi. Dünyada başıboş dolanmak, onların üzüntülerinin bir parçasıydı, ilgileri veya sevinçlerinin değil. Bu yüzden de onlar, kitap kurtları gibi, kâğıt boyutlarının seyyahları oldu.

Haritalar, gerçek dünyanın yeni ölçüler açan kesintileri gibiydi. Savaşlar, bu haritaların üzerinde, hep gerçekte olduğundan daha farklı sonlanıyor, dağlardaki fedailer orduları darmadağın ediyor, esirler tehcir kamplarından kaçmayı başarıyor, mücahitler ise kuşatmaları yarabiliyordu. Amerikalılar Balkanlara iniyor, İngiliz paraşütçüler gökyüzünü kaplıyor, Ruslar Sibirya'nın derinliklerine çekiliyordu. Ve tabii ki, Ermenistan Kafkasya'dan Tır ve Sidon'a, Anadolu'dan Urmiya Gölü'ne kadar uzanıyordu, İsa'dan önceki son yüzyılda, kral Büyük Tigran zamanında olduğu gibi. Dünya, sayısız oklarla karaya çıkışların, kurtuluşların, kovulmaların, işgal edilmiş bölgelerin iadelerinin, coşku ve galibiyetin işaretlenmiş olduğu haritalara uyuyordu. Tüm haritaların içinde en belirsizi, böylelikle de en az farkına varılanı, en aşağıdakiydi, tam çimenin üzerine serili olanı, yani gerçeğin kendisi.

Bu yüzden de onun haritalarında farklı bağlaşımlar yapılmış ve savaşlar farklı şekilde son bulmuştu. Sevr Antlaşması hâlen geçerliydi. Yalta görüşmesi henüz yapılmamış ve Stalin'in bilerek kütleştirdiği uçlu kalem, Avrupa'yı bölmemişti. Sahak Şeytanyan ve çocukluk yıllarımın diğer yaşlıları, toprağın olmaktan ziyade, haritaların insanlarıydı. Bazen bakışlarını o denli uzaklara dikmiş o denli duyarsızdılar ki, sanki onlar da haritalarla birlikte sarılarak, bu dünyadan yok oluyorlardı.

Fısıltılar Kitabı'nın her bir kokusu, her bir rengi, her bir delilik belirtisinin kendi rahibi vardır. Haritaların rahibi, büyümlü ülkelerin yoldaşı, Mikayel Noradunkyan oldu.

Diğerleri onun etrafına oturup, büyük-büyük açılmış gözleriyle, kara parçalarının ellerinin altında düzeltilmesini seyrediyorlardı. Büyükbabam bilgili ve sessiz

oturuyordu. Her halükârda, haritaların haricinde hiçbir şey, zamanların keşmekeşinin ötesinde bir mananın var olduğunu kanıtlamıyordu. Anton Merzyan artık soru sormayı unutuyor, herkes için bir yer olduğu haritaların önünde, artık Grigor Minasyan'la tartışmıyordu. Ştefanuka İbrayileanu, Mikırtiç Çeslov, Hakob Aslanyan, Vrej Papazyan, Ovanes Grigoryan ve diğerleri, kurtuluşun harita şeklinde olduğu bu yeni Betlehem'e doğru kendilerini yönlendirilmeye bırakıp, huşu içinde yaklaşıyorlardı. Sahak Şeytanyan, tatmin olmuş bir şekilde bu mucizeyi seyrediyordu. Uyuşukluktan kurtulmuş iç dünyasıyla Yusuf'la barış içinde olduğu ender anlardı bunlar.